

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 67
(17555)

2008 чылдың
июнь 26,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫ – ЧУРТТУҢ БАЙЛАА

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы июнь 24-те болуп эрткен. Аңаа республика ужур-дузалыг үжен хире айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Хуралдың хүн чурумунда кирген айтырыглардан «2007 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыкшынын байдалының дугайында» Күрүне илеткелинин ханы сайгарылгазын Чазак кежигүннери кылган. Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы Раушан Сандан-оол бо талазы-биле илеткелди кылгаш, 2007 чылда Тыва Республиканың Чазааның деткимчези-биле республиканың Кадык камгалал яамызы «Кадыкшыл» национал төлөвилелди амыдыралга боттандырыр дээш чорудуп турар хемчеглеринге доктааган. Чурттакчы чонга эмчи дузазын чедиреринин шынарын экижидер, эмнелге албан черлеринин материал-техниктиг баазанын быжылгаар, кадык камгалалынга эртем-техниканың чаа арга-хевирлерин ажылгаар хемчеглерин ап турар. Демографтыг байдал чүгээр болуп келген, 2007 чылда 1000 кижиге онааштыр 24,4 чаштар төрүттүнген, ол 2006 чылдан 26 хуу хөй болган. Чоннуң өлүп-хораар чоруу 3,3 хуу кызырылган. Чурттакчы чон хан эргилдезинин, тыныш органнын, инфекция (шээр арыглар), социал, кеш, карак, эндокрин системазынын аарыгларын аарып, кемдээш-киннерге болгаш хораннаныш-кынга хөйү-биле таваржып турар. Ылаңгыя туберкулез, шээр аарыгларының нептереп турары эң-не дүвүрээзининг байдалды республикада тургускан. Туберкулезтан аарып турарларның саны 2006 чылдан 2,2 хуу кызырылган-даа

болза, бо аарыгдан аараан кижилерниң өлүп-хораары 11,6 хуу көвүдээн. Уругларның туберкулезтан аарыры өскөн. Паш аарыындан аарааннарның саны 2006 чылдан 17,2 хуу өскөн, 100 муң чурттакчыга онааштыр 392,2 кижиге аарып турар, ол дээрже Россияның ниити деңгелинде 6 катап хөй болуп турар. Бо аарыгларны эмнээр, нептереп хемчеглерни эмнелге албан черлери ап турар-даа болза, чогумчалыг түннелдер чедип алдынмай келген, оон чылдагааны акша-төгерики чедишпезинде болуп келгенин илеткелчи демдеглээн.

2007 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чоннуң кадыкшынын байдалының дугайында Күрүне илеткелинде республиканың Кадык камгалал яамызының 2008 чылда республиканың кадык камгалалын хөгжүдөр кол угланыш-кыннарының хемчеглерин тодаргай айыткан.

Чазак кежигүннери илеткелчиден туберкулез, шээр аарыгларга удур демиселди чорудуп келгенин, мурнунда Күрүне илеткелдинде айыткан хемчеглерниң күүселдезинге, акша-төгерики чарыгдалдарына хамаарышкан болгаш өскө-даа айтырыгларны салган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак санал бергеш, республиканың Кадык камгалал яамызы чыл бүрүде чоннуң кадыкшынын байдалының дугайында Күрүне илеткелин кылып турар, олар шупту чаңгыс хепке куткан ышкаш

дөмей болуп турар, эмнелге албан черлеринин, эмчилеринин ажыл-чорудулгазынын ханы анализи кылдынмаан болурун айыткан. Илеткелде Кадык камгалал яамызының дараазында чылда республиканың кадык камгалал органын хөгжүдөр талазы-биле кылып чорудар, ажылының хемчеглерин айыткан-даа болза, оларның кайы хире күүсеттингенин дараазында чылдың илеткелдинде анализтеп кирибейн турар. 2007 чылда республиканың чоннуң кадыкшынын байдалының дугайында Күрүне илеткелинде 2006 чылда айыткан хемчеглерниң күүселдезинин талазы-биле чүнү-даа кирибээнин ол шүгүмчүлээш, ук документини ам-даа чедир ажылдап кылырын саналдаан. Хуралга чүве чугаалаан өске Чазак кежигүннери ук саналды деткээн, чоннуң кадыкшынын байдалының дугайында Күрүне илеткелди дээрже, республиканың амыдыралына кончуг улуг ужур-дузалыг чугула документ болур, ону кадык камгалал сайыды боду илеткээр, хуралга болган үнелиг санал-оналдарны дыңнап алып, оларны ажыл-чорудулгазына удуртулга болдурар ужурлуг деп санал бергеннер чугаалаан.

Чазак хуралын башкарып эрттирип турган Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, Чазак кежигүннеринин бодалдарын деткээш, Күрүне илеткелин дараазында хуралга чугаалажырын шийтпирлээн.

Чазак хуралының хүн чурумунда кирген айтырыгларны хуралга сайгарып көргөш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Борис МЫШЛЯВЦЕВ:

«Тываже чанып кээри кончуг өөрүнчүг болду»

Тыва Республиканың Чазааның ажылдакчызы, этнограф Борис Мышлявцев Чечен Республикага сургакчылап чорааш, чоокта чаа эеп келген. Чечен Республикада «контртеррористичи операция» доозулган деп санап турар, ынчалза-даа частышкыннар уламчылап, кижилер өлүп турар. Регионнар боттарының ОМОН дайынчыларын мурнуку хевээр Чечен Республикаже сургакчыладып чорудуп турар. Бистиң «Шың» солун Борис Александровичиден сургакчылап чораанынга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын чугаалап бээрин дилээн.

— Грозныйга ужуп чеде бергеш, баштай чүнү көрдүңер?

— Ахмад болгаш Рамзан Кадыровтарның, Медведевтин портреттерин азып каан чаа, улуг аэропортту көргөш, магададым. Республикага авиахарылзаазын чүгле чоокта чаа катап тургусканын билир мен. Амдызында аэропорттун орнунда кандыг-ла бир түр бичежек бажыңчыгаш ажылдап турар деп бодаан мен.

— Коргунчуг болду бе?

— Грозныйга баштайгы шактарда кончуг болду. Чүге дээрже чоокта чаа маңаа кадыг-дошкун дайын болуп турган болгай, оон аңгыда бо чер, оон культуразы-биле таныш звес мен. Бо кижилерден чүнү манаары билдинмес турду. Чечен өг-бүлеге чурттап, чүгле чеченнер-биле чугаалажыр, харылзажыр турдум. Орустар мында колдуунда чок, чүгле сургакчылап келген кижилер бар. Ниитизи-биле ындыг кончуг коргунчуг звес чорду, бир звес коргар болзуңза, канчап ажылдаар деп. Долгандыр байдал тайбын-чаагай кылдыр көстүр, чүгле холдарында автоматтар туткан салдыг хөй кижилер бар боор чорду. Мурнунда «дайылдажып» турганнар ам янзы-бүрү күш

структураларының албан-хаакчыларында ажылдап турар. Мен Грозный хоорайга бүгү турган үемниң дургузунда чаңгыс-даа катап ындыг-мындыг каржы чорукка азы багай хамаарылгага таварышпадым.

— Психология планының талазы-биле эң-не берге чүү болду?

— Чечен культураны мен бодап көөрүмге, бүгү-ниити тоталитарлыг болуп турар хире. Ында кижиниң хостуг чоруунга байдал кончуг кызыы, бүгү чурумунун дүрүмнери кончуг шыңгыы. Моон ужурундан дыка хөй кижилер аңаа ылап бүзүрээр, олар ону чаңчылдарының, амыдыралының үндезини, делегейде эң-не шын, эки талаларлыг культура деп санап чоруурлар. Чоннуң чаңчыл-чаан культуразын арттырынга ол шын-даа бооп чадавас. Ынчалза-даа өске улустарның культуразына хамаарыштыр ындыг хөңнү улуг чорукту болдуруп, өске чоннарның культуразындан ону арай ырак, хоорук болдура бээр-дир. Культураны, корум-чурумну сагыларының шыңгыы болганы — өг-бүлеге кем-херек үүлгедиш-киннерин болдурбас болуп турар, (Уланчызы 2-ги арында).

ТЕРГИИННЕРНИҢ ТЕРГИИННЕРИ

(Хой кыргырынга республика чергелиг мөөрей Тес-Хем кожуунга болуп эрткен)

Июнь 20-де Тес-Хем кожуунуң «Чодураа» ККБ-зинге республиканың Наадымынга уткуштур хой кыргырынга мөөрей болган. Аңаа Каа-Хем, Тес-Хем, Таңды, Кызыл, Эрзин болгаш Бии-Хемден ниитизи-биле 16 кыргыкчы киришкен. Киржикчилерниң саны чүге эвээш болган деп чоннуң чөптүг айтырынга чоокта чаа республиканың барыын кожууннарынга соок дүжүп, өл хар чаапканындан муң ажыг мал хораанын барымдаалааш, ук кожууннарның төлээлери киржип шыдавайн барганын Көдээ ажыл-агый яамызының специалистери тайылбырлаан.

Бо мөөрей Наадымның программасында кирип турар болганда, улуг шаңналдарны байырлал үезинде тыпсыры көрдүнген.

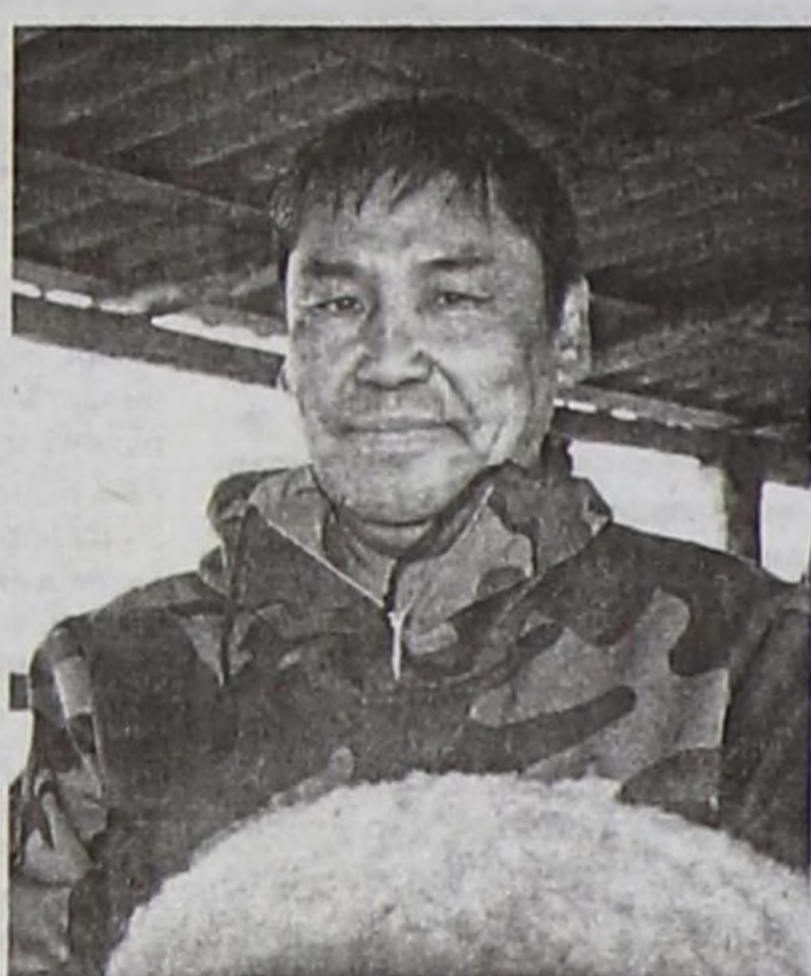
Ийи кезектиг — хууда болгаш команда аайы-биле, солун мөөрейни хөй улус-чон кээп сонуургаан. Команда аайы-биле 1-ги черни Эрзинниң командазын «Чодураа» ККБ-зи улуг ирт-биле шаңнаан. Ийиги черге төлөптиг

2-ги черге төлөптиг болган Анатолий Сандык.

болган Бии-Хем кожуундан эрешудургу оолдар серге-биле шаңнаткан. Тес-Хемниң командазы 3-кү черни ээлээш, бир харлыг хойга төлөптиг болган. Киржикчилерниң

аразында хой кыргырының талазы-биле ат-сураглыг, Россияның 2-3, республиканың 13 дакпыр чемпионнары-даа киришкен. Оларның аразында Кызыл ко-

1-ги черни ээлээн Юрий Сюрэн.

жуунуң төлээзи, назы-хары улгады берген-даа болза, арга-дуржулгазын ышкынмаан, аныктардан дудак чок, дүрген болгаш эптиг арга-дуржулгазы-биле улус-

ту кайгаткан Алдын-оол Монгуш 4-кү черни ээлээн. Мөөрей соонда, ол аныак өскенге бодунуң дуржулгазын барааладып, мастер-классты эрттирген.

Хууда кыргылдада бир хойну эң дүрген кыргаан болгаш эң эвээш үени чараанын; кыргып тургаш, хойну кемдетпээнин база кыргаан дүгүнүн шынарын көөр чүве-дир. Эң дүрген кыргыыр хууда кыргыкчылар аразында үстүкү черлерин дээди черин Бии-Хемден Юрий Сюрэн 45 сан-биле тиилээн. Ол 10 минута 43 секундта дургузунда 4 хойну кыргаан. База-ла 45 санныг, ынчалзажок 11 минута 56 секундта дургузунда кыргаан Эрзинден Анатолий Сандык 2-ги черге төлөптиг болган болгаш үшкү черни Бии-Хемден Мерген Сюрэн алган.

Карим МОНГУШ
белөткээн.

Владимир САВИНЫХТЫҢ
тырттырган чуруктары.

«Тываже чанып кээри кончут өөрүнчүг болду»

(Эгези 1-ги арында).

каш чылдар бурунгаар маңаа чүү болуп турганы, дыка хөй кижилер аң-мең дег каржыланып, түрөп турганы — ону көргөн кижилериниң караанга көстүп, ам-даа уттундурбаан, ам база коргунчуг чүве болу бээр ирги бе деп бодал сагыштан ыравайн чоруур.

— Сөөлгү ийи дайынның чылдагааннары чүдел деп чүвени чеченнер боттары канчаар бодап турары?

— Социологтук сайгарылга үезинде ындыг айтырыгларны салып турган. Чеченнер колдуунда федералдык эрге-чагырганы буруудадып турарлар. «Дайынчылар» биле Россияның шериглериниң аразынга дугуржулга турган деп дыка хөй улус санап турар, дайынның кол-ла сорулгазы — акша-хөрөңгини шиңгээдири, ок-чөмөкти садып саарары турган. Россия күрүнезинге чеченнерниң хамаарылгазы, ылаңгыра шериг, күш структураларына аажок нарын, ынчалза-даа орус чонга

хамаарылгазын анаа деп билдим.

— Бо сургакчылап чорунарда силерни чүү магададып, өөртү?

— Сеткилимни өөрткен чүве — Чечняга тыва дыл херектиг, ажыктыг болду. Дагестанда түрк дылдыг кумыктар деп улус бар, олар Чечен Республиканың ийи суурунда чурттап турар болдулар, ооң бирээзинге чордум. Кумыктар-биле тывалап чугаалажырымга олар мени билир болдулар, словарьда хөй дөмөй сөстөр бар болду. Чанарымның бүдүүзүндө оларның-биле ужуражып, чугаалашкаш, сагыш-сеткилим дыштаны берген.

Оон аңгыда чечен эр кижилер кандыг-даа албадаашкын, суртаал чокка таакпылаарын, арага ижерин боттарының күзели, эки туразы-биле каап турарын дыка-ла магададым, кайгадым. Эр кижилер херечилерге арага ишпес дугайында сөзүн бээр, ону күүседип турарлар. Тывага оон ээп кээри кончуг өөрүнчүг болду.

Волейбол

БАШТАЙГЫ ОЮННАРДА

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналы дээш республиканың волейбол маргылдаазы дүүн, июнь 25-те, эртенгиниң 10 шакта Кызыл хоорайның дыштанылга парогының спорт шөлүңгө эгелзэн.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы, республиканың волейбол федерациязының даргазы Василий Оюн маргылдааны ажыткаш, байыр чедирип, команда бүрүзүңгө

тиилелгени күззэн.

Маргылдаада херээженнерниң 14, эр улустун 16 командазы киржип турар. Эртенги шактарның баштайгы оюннарынга эр улустун аразынга педагогика колледжиниң командазы «Эне-Сай» командазын удуп алган. Кызыл кожунунун херээжен улустун командазы Бай-Тайганың командазын тиилзэн.

Маргылдаа уламчылап турар. Айырана КУУЛАР.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Н.К. Оолакка «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Көдээ ажил-агый адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Улуг-Хем кожунунун «Эйлиг-Хем» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң механизатору Николай Кыргысович Оолакка тыпсыр.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 19 № 103

В.В. Дакыр-оолду Тыва Республиканың

Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агый адырынга чедиишкиннери болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Улуг-Хем кожунунун «Эйлиг-Хем» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң бухгалтери Валентина Владимировна Дакыр-оолду шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 19 № 104

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгелерин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кижигүнү Ю.О.Сайзуга дагырының дугайында

2008 чылдың июнь 22

№601258-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының дугайында» Хоойлузунун 19 чүүлүнүн 1-ги пунктузунга үндөзилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Мерген Шимитович Самбаланың шөлээлзэни-биле холбаштыр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгелерин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының шийтпирлеп бадылаар эргелиг кижигүнү Юлия Олеговна Сайзуга 2008 чылдың июнь 22-ден август 9-ка чедир дагызыр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги

чыгыжының депутадының мандадын дамчыдарының дугайында

2008 чылдың июнь 22

№ 601259-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыгыжының депутадынга «Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россияның политиктиг партиязының Тывада девискээр салбырындан идип үндүргөн, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыгыжының депутадынга бүрүткеткен кандидат Галина Максимова Мунзукка (6-гы девискээр бөлүү) дамчыдар.

2) Галина Максимова Мунзукка Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыгыжының депутадынга соңгуттурганының дугайында доктаалды майыктың шынзылгазын бээр.

3) Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

4) Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы О.В.ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

Төлентиг пенсия - хамаатының бодунун шийтпиринден хамааржыр

Июнь 18-те РФ-тиң Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының хуралдаар залына МИЧ-тиң төлээлери-биле ужуражылганы организаастаан.

Чылдагааны — 2008 чылдың апрель 30-де хүлээп алган «Күш-ажыл пенсиязының мөөңнөп чыыр кеззэнге немелде камгаладылга дадывырларының база пенсияның мөөңнөп чыыр кеззэн тургузарына күрүнөдөн деткимчениң дугайында» №56-ФЗ федералдыг хоойлунун дүрүмнериниң онзагай талаларын чонга дыңнадыры, оон-биле кады күш-ажыл пенсиязының чаа чүүлдеринге хамаарыштыр тайылбыр ажылын чорудуп турары ол. Хоойлунун кол-кол чүүлдерин РФ-тиң Пенсия фондузунун ТР-де салбырының даргазының оралакчызы А.К.Хурума, тускайлаң учеттаашкынны организаастаар, камгаладыкчылар-биле кады ажылдажыр болгаш чедир төлөвзэн өрени тыртаар килдистиң даргазы Н.С. Емашева, ол-ла килдистиң башкарыкчы эксперт-специализи Ч.Э. Монгуш тайылбырны берген. Оон аңгыда чаа айтырыгны билдингир болгаш тода чырыдары-биле оон утказын мулътсюжет таварыштыр экранга база көргүскен.

Сюжеттен алырга: бир фирманың аныяк ажилдакчызы Ксенияга бир-ле хүн почта дамчыштыр чагаа келир. Чагаа хавын ажыдыптарга, бир-ле албан чериниң чагаазы болган. Ужуру билдинмес медээлиг чагаа алгаш, Ксения дүвүрөп, ындыг чагаа алганының дугайында кады ажылдап турары коллегазы Джон-биле үлежир. Билдинмес айтырыглар-биле бажың муңгашталы берген олурбайн, оон орнунга ажылың дугайында бода деп, Джон аңаа сүмелзэш, хаайынга безин как-

пайн, чоруй баар. Ынчалза-даа уруг черле сонургаар бодааш, чагааның изи-биле чоруптар, бүгү чүвени чагаада тайылбырлаан олчаан болур-чогууру-биле бүдүрүп алыр... Оон соонда, хөй-хөй чылдар эрткенде, маадырларның пенсия назыны чеде берген үелеринге келир. Ол үеде элзэн чөнүп берген биезги ажилдакчылар ужуражып, Ксения хөй акша уштуп ап турар болур, а Джон көпөөк кыңгырадып чыдып каар...

Каш минута иштинде көргүскен сюжете чүнүң дугайында чугаалап турарыл дээрге, хамык чүвениң утказы мындыг.

РФ-тиң Хоойлужудулгазын езугаар күш-ажыл пенсиязы үш кезектен тургустунар: баазалыг, камгаладылга болгаш мөөңнөп чыыр. Баазалыг кезек доктааттылган түңнүг болур, ынчангаш үе-үлөп өзүлдегил болур. Камгаладылга болгаш мөөңнөп чыыр кезектер кижиниң ажылдап турар организациязының азы ажыл берикчизиниң шилчиткен камгаладылга дадывырының хемчээлинден хамааржыр.

Үстүнде айытканывыс таныштырып турары хоойлу мөөңнөп чыыр үшкү кеззэнге хамааржыр. Хоойлужудулга езугаар пенсия камгаладылгалыг кижигүш-ажыл пенсиязының мөөңнөп чыыр кеззэн немей улгаттырып ап болур. Ындыг шийтпирни кижигүш-ажыл хууда эки тура-биле хүлээп алыр. Күрүнениң талазындан ол шийтпирни хүлээп алырынга идигни берип турар. Пенсия чыылдазының эки тура-биле чыыр немелде камгаладылга дадывырын ха-

мааты кижигүш-ажыл кады кириер. Күрүнө ону кады акшаландыраар. Камгаладылгалыг кижиниң эки тура-биле немей кириген дадывырын барымдаалап, күрүнө ол-ла хире түңнүг акшаны Национал чаагай байдал фондузундан немеп бээр.

Бо системага киржириниң кол негелдези болза, хамааты РФ-тиң Пенсия фондузунда бүрүткелдиг болур. Бир эвес ол РФ-тиң Пенсия фондузунда бүрүткеттинмезен таварылгада, хамааты кижигүш-ажыл билдиришкенин киригеш, 1996 чылдың апрель 1-де «Пенсияның албан камгаладылга системазында тускайлаң (хуу-хуузуңда) учеттаашкын дугайында» №27-ФЗ федералдыг хоойлуга дүүштүр бүрүткелди эртер. Оон соонда, хамааты чурттап турар чериниң аайы-биле РФ-тиң Пенсия фондузунун девискээр органынче ук системага киржириниң дугайында билдиришкенин боду кириер, чок-ла болза ажыл берикчизин таварыштыр билдиришкенин кириер. Билдиришкениге ажылдакчы ай санында каш акша шыгжаар деп турарыл (акшалар-биле азы шалыңдан хууларын бе) ону айтыр, шыгжаар акшазының түңнүг кижигүш-ажыл боду тодарадыр. Сөөлүндө ол түңнүг хемчээлин катап эде билдиришкени бижээш, ескертпиз база болур. Бо таварылгада чаңгыс негелдени сагаан турар ужурулг — дадывырның чылда кириген эң кудуку түңү 2 муң рубльден эвээш эвес болур ужурулг. Күрүнениң кады акшаландырып турар түңнүг болза, хамаатының пенсия чыылдазынга кайы хире түңнүг шилчиткенил ону барымдаалап тодарадыр, ынчалза-даа ол акша-хөрөңги чылда 12 муң рубльден хөй болбас. Эскээр

чугаалаарга, хамаатының эки тура-биле кириген, чижээ, 1000 рубль дадывырга, ол-ла түңнүг акшаны күрүнө немеп бээр. Дадывырлардан орулга үндүрүүн тыртпас.

Ажылдап турар черинге билдиришкенин бижип каарга, дараазында айдан эгелеп бухгалтерия билдиришкенинде айыткан түңнүг шалың акшазындан тыртып эгелээр болгаш Россияның Пенсия фондузунче шилчидер.

Ынчалза-даа күзелдиг кижилер далажыр болза эки, чүге дизе эки турачыларга немеп бээр күрүнө субсидиязын 2008 чылдың октябрь 1-ден 2013 чылдың октябрь 1-ге чедир акша-хөрөңгилерин чыып алырын шийтпирлээн улуска бээр. Ынчангаш билдиришкениннери бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп кирип болур. А немелде дадывырларны 2009 чылдың январь 1-ден шилчидип эгелээр. Күрүнө деткимчези дадывырны төлзэн чылдан эгелеп 10 чыл дургузунда уламчылаар.

Бо реформа бир-ле дугаарында аныяк улуска хамааржыр. А улгады берген назылыг улуска болза, ол амгы үеде дүүштүр кылдылган. Пенсияже үнер назы-хар четкен, ынчалза-даа келир өйүнү акша-хөрөңгилерин чыып алыры-биле ону алырындан ойталаан хамаатыларга оларның салганы 1 рубльге онааштыр күрүнө 4 рубльди дакпырлай акшаландыраар, ынчалза-даа ол чылда 48 муң рубльден хөй эвес болур.

Хоойлунун эки талаларының бирээзи: шыңгы күүселдегил хуусааларны тодараткан. Оон мурнунда хамааты улус мөөңнөп чыыр кеззэн эки тура-биле улгаттырып алыр күзелдин илередип-даа

турган болза, орта чурум чок, шала буудулаазынын турган. Амгы хоойлу ажылды чурумчуткан. Мында камгаладыг кижиниң амы-хууда билдиришкенин бижээп үезинден эгелээш, дадывырларны Пенсия фондузунче шилчидеринге чедир тодаргай хуусааларны айыткан. Чүгле ол эвес, бир эвес хамааты кижигүш-ажыл боду хууда Пенсия фондузунга билдиришкенин кириген таварылгада, ол квартал санында дараазында айның 20-ниң хүнүңгө чедир Пенсия Фондузунун девискээрде эргелелинге шүүштүрүлгени чорудар, аңаа шупту төлзэн документтерин көргүзөр.

А бир эвес камгаладылгалыг кижигүш-ажыл апарган таварылгада, оон пенсиязының мөөңнеттинген кеззэн салгалдарына дамчыдып болур. Хамааты пенсиязының ол кеззэн кымага арттырып каарының дугайында билдиришкенин кайыдаа үеде кирип, бижип каап база болур. Бир эвес билдиришкенин чок болза, камгаладылгалыг кижиниң мөөңнеттинген пенсиязын: бирги ээлчегде, уругларынга, өөнүң ээзинге, ада-иезинге, ийде, акылары, кыс дүңмалары, кырган ада-иези, уругларының уругларына деңге үлээр.

Бо системага бүгү хамаатылар киржип болур, назы-хар талазы-биле кандыг-даа кызыгаарлаашкын чок. Киржикчилер түңнелинде барып пенсиязынга шору немелделерге идеген болур. Пенсиязынга чедир хөй эвес үе арткан улуска ол эки идигни берип турар.

Пенсия хандырылгазынга хамаарышкан айтырыгларны Пенсия фондузунун девискээр эргелелдеринден биллип ап болур.

Людмила ХОЮР-ООЛ.

КҮРҮНӨ ДЕТКИМЧЕНИ БЕРИП ЭГЕЛЭЭН

● Чуртталга-коммунал ажил-агыйының реформазына деткимче Фондузу ●

Чурттуң Президентизи турган В.В.Путин ийи чыл бурунгаар «Россияның хамаатыларына таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» деп мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди идип үндүргөн. Ол хемчеглерни боттандыраар талазы-биле тодаргай ажилдар бистиң республикада чоруп турар. Ынчалза-даа ол национал төлөвилелдиң бир чарылбас кезээнге чурттаар оран-саваның капитал септелгези дорт-ла хамааржыр. Бо ажилдар талазы-биле бистиң республикада кандыг хемчеглер алдынып турарына хамаарыштыр ТР-ниң Чуртталга болгаш коммунал ажил-агыйының директору Сергей Иванович Решетников-биле бистиң аравыста ажык чугаа болган.

— Кызыл хоорайда болгаш республиканың өске-даа хоорайларында хөй каът бажыңнар хуужутуна берген болгай. Ам ол бажыңнарның капитал септелгезиниң дугайында кончуг нарын айтырыг тургустунуп турар, а күрүне акша-хөрөңгизи-биле ол бажыңнарны септедип ап болурунуң аргазы бар бе, Сергей Иванович?

— Чаңгыс сөс-биле «бар» деп чугаалап болур мен. Ынчалза-даа маңаа тайылбыр керек. РФ-тиң Президентизи турган В.В.Путин 2007 чылда Федералдыг Хуралче чоруткан Айыткалында чуртталга-коммунал ажил-агыйына реформа чорударына деткимче фондузу — күрүне корпорациязын тургузар дугайында даалганы берген. Эрткен чайын «Чуртталга-коммунал ажил-агыйына реформа чорударына деткимче Фондузу» хуужутуна дугайында хуужуулуң үлүзүп алган. Фондунуң агар санынче 240 млрд. рубльди күрүне бюджетинден шилчиткен, хоойлуда тодаратканы-биле ону регионнарже дамчыдып бээр. Ол акша-хөрөңги-биле хөй каът бажыңнарының капитал септелгезин чорудар. Фонд дөрт чыл иштинде доктаамал ажылдаар.

Хөй каът бажыңнарның капитал септелгезинге, азы озал-ондактыг апарган чурттаар оран-савадан көжүреринге бөгүндө акшаны кончуг дүргөн ап болур аргазы тургустунуп келген. Хөй каът бажыңнарның чурттакчылары чурттаар оран-сава ээлериниң эштежилгези кылдыр каттыжып алып, азы эргелеп-башкараар компанияны шилип алгаш, бодунуң хамааржып турар муниципалитетинче чагыгны кириер.

Бистиң республикада Фондунуң 530 млн. рубль түңгө лимиди тургустунган, бо чылын чуртталга бажыңнарының капитал септелгезинге 159 млн. рубль көрдүнүп турар. 2008 чылда хөй каът 50 бажыңнарның капитал септелгезин кылырын планнап турар бис, оон иштинде Кызылга — 33, Ак-Довуракка — 3, Кызыл-Мажалыкка ийи бажыңның, Сарыг-Сепке — 3, Шагаан-Арыгга — 9 бажыңнарын. Озал-ондактыг чуртталга фондундан хамаатыларны көжүреринге 63,67 млн. рубль көрдүнгөн.

— Чуртталга-коммунал ажил-агыйына реформа чорударына деткимче Фондузу — күрүне корпорациязы чүгө тургустунганы, мону тодаргайы-биле чугаалап көрүңерем?

— Бир талазында, чуртталга-коммунал ажил-агыйының тарифтери доктаамал өзүп турар, ийи талазында, оон чедирип турар ачы-дузаның шынарында кандыг-даа өскерилге болбайн турар. Чамдык бажыңнарга 40-50 чылдар иштинде септелге чорутпаан болуп турар. Чаа Чуртталга кодекзинде квартираларның ээлеринге бажыңны ажаап-тударын хүлээндирип турар. Моон мурнунда чылдарда коммунал ажил-агый адырын доктаамал чедир акшаландырбайн келгенинден, озал-ондактыг апарган оран-савадан чурттакчыларны өскээр көжүрер хамаанчок, бажыңнарның амгы ээлери оон капитал септелгезин төлээр аргазы чок болуп турар. Ынчангаш немелде акша-хөрөңгини дилеп тывары негеттинип келген.

Президент турган В.В.Путин чуртталга-коммунал ажил-агыйына реформа чорударының эң-не ажыктыг аргазына, тускай фондуну тургузар даалганы берген. Бо хүнде олче 240 млрд. рубль бюджет акша-хөрөңгизин шилчиткен деп үстүндө база чугааладым. «Чуртталга-коммунал ажил-агыйына реформа чорударына деткимче фондунуң дугайында» Федералдыг хоойлуда айыттыглан негелделерни Федерацияның субъектилери болгаш муниципалдыг тургузугларның эрге-чагырга органнары күүсеткен соонда, чүгле ынчан шупту регионнарга акша-хөрөңгини үндүрүп бээр. Регионнар чурттаар оран-сава ээлериниң эштежилгелерин тургузарына (ЧОСЭЭ) болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйына хуу бизнести хөгжүдөргө байдалды тургузар, бизнес бодунуң акша-хөрөңгизин чуртталга-коммунал ажил-агыйына салыр, а чурттакчыларны шилип алганы хуу компаниялар ону эргелеп-башкараар.

— Ол акшаларны алып дээр болза, бажыңның чурттакчылары тодаргай чүнү кылып апаарыл?

— Бажыңның чурттакчылары саң-хөө дузаламчызын алып дээр болза, бир дугаарында, ЧОСЭЭ-ни тургузар. Оон чорудулгазы мыңдыг болур: хөй каът бажыңның ниити чурттакчыларының хуралына ЧОСЭЭ-ни тургузарының дугайында шийтирнү хүлээп алып болгаш ЧОСЭЭ-ниң даргазын сонгуп алып. ЧОСЭЭ-ни тургузарына дузалажыры-биле тус чер бот-башкарылга органнарына айтырыгны тургузар.

Бажыңның ниити өртээниң 5 хуу хемчээлинге септелгени кылып

бээрин акшаландыраар дугайында шийтирнү хүлээп алып. Хөй каът бажыңнарның капитал септелгезин чорудар талазы-биле муниципалдыг адресстиг программага киржириниң дугайында шийтирнү чурттакчыларның ниити хуралына хүлээп алыры эргежок чугула. Ол шийтирнү бодунуң хамааржып турар муниципалитетинче чорудар.

— Бажыңны ол программаже канчап кирип алырыл, Сергей Иванович?

— Баштай муниципалитет шупту чагыгларны хүлээп алып, силерниң хөй каът бажыңнарга капитал септелге чорудар талазы-биле муниципалдыг программаже кирер болгаш ону күүсекчи эрге-чагырганы баштыгына чорудар. ТР-ниң Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының удуртулгазы, Фондунуң акша-хөрөңгизинден саң-хөө дузаламчызын бээриниң чагыгын хоойлунуң негелдезинге дүүштүр долдургаш чуртталга-коммунал ажил-агыйына реформа чорударына деткимче бээр Фонду же чорудар.

Фондунуң специалистери кирген чагыгны Федералдыг хоойлунуң негелдезинге дүүштүр хынап көргөш, чөптүг шийтирнү хүлээп алган таварылгада, чагыгны сайгарып көөрү-биле Фондунуң баштаар черинче дамчыдып бээр. Россия Федерациязының саң-хөө лимидиниң ол субъектиге бадылаан хемчээлинге Фондунуң акша-хөрөңгизинден саң-хөө деткимче-зин регионга бээриниң дугайында шийтирнү Фондунуң баштаар чери хүлээп алып.

— Ол акшаны кандыг чурум-биле үндүрүп бээрил? Септелгеге көрдүнгөн акшаны өске сорулгага ажыглай бербес бе, мону канчаар контролдаарыл?

— Ол акшаларны Фондунан казначейство системазын таварыштыр Тыва Республиканың агар санынче, оон соонда, муниципалитеттерже чорудар. Муниципалитет бодунуң ээлчээнде ол акшаларны чурттакчыларның ниити хуралындан керээ чарып алган ЧОСЭЭ-ниң азы эргелеп-башкараар компанияның тускай санажылга агар санынче шилчидер. Маңаа мындыг чүүлдү онзалап демдегледип каары чугула. Септелге чорудар организацияны чурттакчылар үстүндө даргаларның айтышкыны-биле звес, а боттары шилип алган болгай. Ажылдың шынарын болгаш акша-хөрөңгини канчаар чарыгдап турарын чурттакчыларның боттары контролдаар аргазы тургустунар.

Фондуда мониторинг департаментизи бар, ол төлөвилерниң алыкчыга чедир канчаар чоруп турарын доктаамал хынап турар. Бир звес акшаның чоруп турар оруунга кандыг-бир карылга тургустунуп кээр болза, ол хажы-дышкын болур, ынчангаш ону кончуг хынамчалыг хынаар апаар.

Федералдыг хоойлуга дүүштүр Фондунуң акша-хөрөңгизин чүгле хөй каът бажыңнарның капитал септелгезинге болгаш озал-ондактыг апарган чурттаар оран-савадан хамаатыларны өскээр көжү-

реринге ажыглаар. Ам мен борта «Чуртталга-коммунал ажил-агыйына реформа чорударына деткимче Фондузунуң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 15-ки чүүлүнүң 3-кү пунктузунда айыттыглан ажилдарның хевирин акшаландыраары онзалап демдеглээр бо-дадым. Фондунуң акша-хөрөңгизин биле дараазында хевирлерниң ажилдарын акшаландыраар азы кылдыраар: бажыңның иштики инженер четкилерин, электри, чылыг, газ, суг хандырылгазының системазы дээш, шупту орта хамааржы бээр, оон иштинде чылыг энергиязының, изиг, соок сугунуң, электри, газ ажыгдалын хынаар дериг-херекселдерни тургузары дээш... Ажыглаарына таарышпас апарган лифт дериг-херекселдин солууру болгаш септээр, крышаның септелгези, подвал тудугларының септелгези, бажыңның ханаларын чылыглары болгаш септээр көрдүнүп турар.

Бир звес хөй каът бажыңнарга өске хевирлерниң ажилдарын чорудары негеттинип турар болза, ону чүгле Тыва Республиканың болгаш муниципалдыг тургузугларның бюджетиниң чарыгдал кезээнден чедир акшаландыраар апаар, а олышкаш хөй каът бажыңнарның ээлериниң боттарының акша-хөрөңгизинден.

— Регионнар чагыгны кандыг хуусаага чедир берип болурул?

— Федералдыг хоойлуга дүүштүр Фонд 2012 чылдың январь 1-ге чедир ажилдаар. Маңаа онзалап демдегледип каар бир чүүл болза, хоойлуда көрдүнгөни-биле Фонд чагыгны 30 хонуктуң иштинде сайгарып көөр ужурул. Ынчап кээрге, бир звес албан езузунуң чагыгы 2011 чылдың ноябрь 30-ге чедир Фондуга кирген болза, Фонд ону албан сайгарып көөр. Бир звес Тыва Республикадан 2011 чылдың январь 1-ге чедир 4 чыл иштинде чаңгыс-даа чагыг кирбээн болза, оон лимидин өске регионнарга бериптер апаар.

— Бо акшаларны чедимчелиг ажыглаар дээр болза, ам чүнү кылыр апаарыл, Сергей Иванович?

— Тус черниң чурттакчылары мону ам-даа чедир билбейн турар. Чурттаар оран-сава ээлериниң эштежилгелерин дүргөн тургузар талазы-биле тодаргай хемчеглерни тус чер бот-башкарылга органнары алыры чугула. Чурттаар оран-сава ээлериниң эштежилгелерин тургузар талазы-биле литератураны ном садыгларындан, тус чер бот-башкарылга органнарының чагыргаларындан, а олышкаш бистен база садып ап болур. Бир дугаарында, бо ажылды чорудар апаар. Хөй чагыглар кирер болза, хөй бажыңнарны септеп ап болур аргазы тургустунуп келген. Федералдыг төпте баштайгы чагыглар кирип, ону хандырын эгелээн. Чижээлээрге, Челябинск область бо чылын 1617 бажыңны септээринге миллиард ажыг рубльди алган болуп турар.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

ЭНТЕРОВИРУС: хемчеглер алдынып турар

Июнь 23-те ТР-ниң Чазааның Даргазының ора-лакчызы А.П.Дамба-Хуурак Тыва Республикада онза байдалдарны болдурбас болгаш ону чайладырының талазы-биле комиссияның хуралын эрттирген.

Тыва Республикада хереглекчилерниң эрге-ажыын болгаш кижиниң чаагай чоруунуң адырында хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның эргелелиниң удуртукчузу Любовь Маадыр-ооловна Ооржак энтеровирусту болдурбас талазы-биле кылып чоруткан ажилдарга доктааган: массалыг информация чепсектеринге бо халдавырлыг аарыгның дугайында медээлерни берген, бо аарыгга каразыттырган 17 кижини шинчилээн, түңнели эки болган, бо хүннерде республикада болгаш чуртта бо аарыгдан аараан кижини бүрүткеттинмээн, Шагаан-Арыг, Кызыл хоорайда (национал парк чанында) сугларның анализин ап, хынаан, сугда бо халдавырлыг аарыгның вирусу илереттинмээн, эштип болур таарымчалыг байдалдыг.

Кадык камгалал сайыдының ора-лакчызы Раушан Сандан-оол «Тыва Республикага энтеровирус бүрүткеттине бээр таварылгада, медицина ажилдакчыларының хөделиишкенинниң алгоритмин» ТР-ниң кадык камгалал яамызы 2008 чылдың май 26-да хүлээп алганын, 200 хире эмнелге болгаш өөредилге албан черлериниң ажилдакчыларына өөредилге семинарларын эрттиргенин, республикаже халдавырлыг бо аарыгны кирип келген таварылгада ажыглаарына аңгылаан 1 млн 300 муң рубль түңгү эм-таң курлавырын эмнелге албан черлеринде тургускан, бо аарыгның дугайында 2 муң экзemplар памяткаларны тараткан.

Анатолий Партизанович Моолда болгаш Кыдатта байдалдарны сонургааш, бистиң республикадан өөренип чорупкан сургуулдарының чанып кээринге таарымчалыг байдалдар тургустунган бе, оларның кадыгына айыыл чок чорукту тургузарына кандыг хемчеглер алдынып турарын сонургаан.

Миграция албанының төлээзи Тываже бо чайын түр када ажилдаары-биле Кыдат Республикадан 100 ажилчын келириниң дугайында дыңнаткан.

Тыва Республиканың Туризм болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле агентилелиниң төлээлекчизи республикага кээп дыштаныр болгаш республикадан дашкаар чоруур туристерниң аразына аарыгны баш удур болдурбазының хемчеглерин ап турар, ажилдакчылар аарыгны болдурбазының дугайында өөредилгени эрткенин чугаалаан.

Хуралдың киржикчилери бо аарыгның айыылын, арыг-шеверни сагыр болза, аарыгдан камгаланып болур магадылал барын чугаалап, суг арыглаар дериг-херекселдерниң эргижирээнин, ону эде кылырының чугулазын демдеглээн. Бактериологтуг лабораторияны садары чугула, оон өртээ 3 млн. рубль. Бо акшаны ажилдап алырының аргалары бар, оон дугайында база катап чугаалажыр, шийтирлээр бооп хурал тараан.

Айлаң ДАРЖАА.

Бо чылдың апрельде «Кызыл-2012» деп программа бодунун эгезин алган турган. Ооң кол сорулгазы—амгы үениң чараш, ногаан, үениң негелдези-биле туттунган тудугларлыг, айыыл-халап чок хоорайны, республика-выстың найысылалын хөгжүдери болур. Эрткен неделяда Тыва Республиканың Чазак кежигүннери хоорайның чаа соңгуткан депутаттары-биле ужурашкан. Аңаа Чазак Даргазы Ш. Кара-оол соңгулдалар үезинде хоорайның чурттакчы чонунун чагыгларын бөгүнден эгелеп күүседип эгелээрин чугаалааш, саазын кырында сорулгаларны ажил-херекче даарта эвес, а бөгүнден эгелеп боттандылар үе келгенин сагындырган. Хоорай-выстың эрге-байдалы езулуг найысылал деп атка дүгжүп турарын чедип алыры-биле республиканың Чазак депутаттары-биле чаңгыс демниг ажилдап, бирги ээлчегде шиитпирлээр ужурулук кол айтырыгларны — социал оран-сава, уруглар албан черлери болгаш школалар тудуу, Кызыл хоорайны долгандыр көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин куржаг-төвүн тургузар, чаа электри станцияларының шугумун шеер дээр бирги чергениң чугула бо айтырыгларын дарый шиитпирлээрин саналдаан. Бо талазы-биле чамдык айтырыгларга доктаарга мындыг.

Оруктар. Хоорайның эң бергеджи турар айтырыгы бо деп болур. Эрткен чылын 80 млн. рубльдин оруун кылып дооскан. Амгы үеде Чазак оруктарның ойлууп калган черлерин септээринге 9,6 млн. рубльди үндүрер. Хоорайның мэриязының мурнунда кол сорулга Кочетов база Салчак Тока кудумчуларының база хоорай кедээзинде улуг автооруктун капитал септелгезин бо чылын кылып доозары болуп турар. Аңаа 54 млн. рубль көрдүнүп турар.

ПРОГРАММА — КҮҮСЕЛДЕДЕ

Чуртталга — коммунал ажил-агый, чурттаар аргажок, эргижиреп үрелген оран-сава. Федералдыг программа езугаар эргижирээр, суг ызырынмас, ирий берген трубаларны база чурттаар аргажок эргижирээр оран-саваны септээр-биле бо чылын республикага 150 млн. рубль көрдүнген, келир чылын хоорайның мэри болгаш депутаттары-биле кады ажилдап тургаш 130 млн. рубльди камгалап ап болурунун аргалары бар. Бо чылын федералдыг бюджеттен 100 млн. рубльди хоорайның чуртталга бажыңнарын септээринче болгаш буступ дүжөр чедер берген бажыңнарын чурттакчыларын көжүреринче көрдүнген.

Өөредилге. Бо талазы-биле кижиниң сеткилин өөртүп турар бир чүүл — Кызылга бо чылын Бай-Хаакская кудумчузунга 625 олуттуг нити билиг школазын тудуп эгелээр болгаш, бо чоокку үеде 140 база 180 олуттуг уруглар садының төлөвилел-смета документи-лерин ажилдап кылырын доозуп турар. Өөредилге сайыды П. Морозов 1 болгаш 3 дугаар школаларның кырын септээр акша-хөреңги оларда көрдүнмээр, ынчангаш хоорай чагыргазы акша-төгерики тып, школаларны боттарының күжү-биле септээрин дыңнаткан.

Көдээ ажил-агый куржаг-төвү. Хоорайның садыг-магазин-неринге баарга, чүгле бистин республикавыска бүдүрген эъттен, сүттен кылган кылыглардан аңгыда, чүү-даа бар, Москва чоогунун сүдүн безин садып ижип болур. Бодувустун продукциявысты кызылчыларга садып саарары-биле хоорайны долгандыр куржаг-төптү тургузары чугула апарган. Ону боттандыраары-биле бо хүннерде «Чагытай» КУБ-ту, Кызылдың куш фабриказын катап тудуп, иштики дериг-херекселдерин тургузуп эгелээр. Чазактын оралакчы даргазы И.В. Чучевтин дыңнатканы-

биле алырга, хемниң оң талазынга күзүн ногаа аймаа болбаазырадыр бичии заводту ажыдары көрдүнген. Заводту тургузарынга 10 млн. рубльди үндүрген, ооң 7 млн. рубль-биле дериг-херекселдерни садып алган, арткан акша ооң тудуунче кирер. Ынчангаш хоорайның төлээлекчилер хуралынга көдээ ажил-агыйның куржаг-төвүн харыылаар тускай комитетти тургузар.

Каттышкан хуралга хоорайны каастап турар үнелиг тураскаалдыг черлер дугайында чугаа база болган. Ылангыя чаа музейин чанынга кызылчыларның дыштанырынга болгаш келген аалчыларга сонургадыптар улуг чараш шөлдү кылырын Чазак кежигүннери болгаш депутаттары бир үн-биле хүлээп алган.

Найысылал хоорайывысты кижжи бүрүзүнүн сеткил-сагыжын өөртүп турар чараш, кудумчуларынга, паркка, хем кыдының скверинге кылаштап чорааш, тайгасында чораан ышкаш арыг агаарлыг, кудумчуларның оруктары деп-дески, машина-биле дески шала кырында халдып олурган ышкаш, дүнеки Кызылга хондур-даа болза хөрек долдур агаар тынып болур сен, сени кым-даа үнтеп-тонавас, тыва езу-чаңчыларга үндезилеп кылган тураскаалдыг черлери-висти аалчылар магадап ханмас... дээр хевирлиг күзел-бодалдарга алыскаш, а чүге ындыг хоорайны кылып, тургузуп шыдавас бис, шыдаар ужурулук бис деп бүзүрелге кээр ужурулук бис. Маңаа чүгле хоорай депутаттары, чазак-чагырга эвес, хоорайның чурттакчылары улуг-бичези, назыхары хамаан чокка аңаа киржи дузалажыр апаар бис. Ол кижжи бүрүзүнүн хамааты хүлээлгези дээрзин угаап билир үе келген, бир дем-биле туржур болзувусса, күзел, сорулга херек кырында албан боттаныр.

Светлана МОНГУШ
белеткээр.

Соңгулда соонда бодал

«ЧОННУҢ АЙБЫЧЫЗЫ» ДЕП ХҮНДҮЛЕП ЧОРААН

Бо бичии чүүлүм улуг эгезин мынчаар адап алганым таварылга эвес. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарын соңгуп алдывыс, бирги организа-застыг сессиязы-даа болуп каапты. Бистин улуг улустун санап тура-рывыс-биле кандидаттар аразынга элээр чидиг демисел болган. Тыва улус багай чүүлге дыка дүрген өөреничел улус-тур бис. Моон мурнунда соңгулда дээрге, мурнун былаажып, эртенгиниң алды шакта оочурлап тургаш соңгуп, ол хүннү байырлал кылдыр санап турган болгай бис. Ам чүгле акша манап олурар апарган үеде келгенивис чаржынчыг-дыр. Ол дээрге чонувусту арагаже кирип суп турарывыс ол эвес бе? Мээр кокам болур кижжи соңгулда болурунун бети пятицадан улуг-хүнге дээр черле «кургадады». Ол хөөкүнү соңгулда хүннүн бетинде эрте соңгуп каавыт дээр акша бээрге чүү боор, соңгуп каан, үш хондур арагалаан. Ол дээрге шору дарга аттыг кижжи болгай. Оон өске та чеже кижжи ол ажыг халас суг-биле халбакташкан чүве? Соңгулдаларның бо арга-хевиринден уштунмас болзувусса, бичии тыва чон чиде бербес бис бе дээр дүвүрел бистерни, улуг назылыг кижилерни дүвүрестиниң аргазы чок.

Депутатка кандидаттың төлээ-лери бажың бүрүзүнге соктап кээр, дүн, хүн-даа чок кандидаттың программа-аазаашкынын эккеп турду. Ында бижээр аазаашкынарда Кызыл хоорайның келир үезин, ону чаагайжыдар дээр, хоорайны арыг-силег тудары-биле хөй-ле чүүлдерни кылыры көрдүнген. Мен ону номчааш, ам-на хоорайывыс арыг-силег болуру-биле ажил-агый чоруп эгелээр ол-дур деп бодап өөрүп, харын-даа бодумну кожаларымны соңгулдага идеккейлиг киржи, шынчы депутаттан соңгуп алылыңар деп кыйгырып турдум. Бөгүн соңгулдалар эрткен, депутаттар бирги организаастыг сессиязын эрттирген, аазаашкын-биле багай-согай кылдыр эгелеп каан ажил-херээ ара соксааны ол-ла чүве ирги бе дээр сеткил мени ам амыратпайн чору. Чүге дизе, бүгү-ле амыдыралым-биле тудуш төрээр хоорайым хүн келген тудум бокка тутура бээр деп барды. Сезен-тозан чылдарда бистин хоорай эвилелдин эң-не арыг-силег, чараш хоорайларының одуруунга кирип турду. Ам кайнаар-даа көөрге күзүрүм, бок, оруктар дугайында чугаалаан-даа ажыг чок, ол бир өске айтырыг. Чаңгыс чижек: Абакан уундан Кызылче кирип келгеш, көвүрүгнү кежерге-ле оруктар оңул-чиңгил, кижжи чайгаар девидей бээр. Оваарым-чалыг болбас болзунза, машина-ның ресурсу дораан-на чаштай бээр. Кудумчуларның кижжи кылаштаар талалары үжен ажыг чылдарда септеттинмээр, асфальтызы төнгөш, сай апарган.

Кудумчуларның бичии-ле ажыг черлери бок долган, кижилер албаннаар черлер болу берген. Эки турачылар кудумчузу-биле төп базаарже бар чыдарга оң талазында эрги октаттыган аптека тудуу бар. Ооң чаны-биле эртер аргажок, чыт-бузу кайы ырактан думчукка кагар, тынары-даа берге,

эрткен —дүшкен кижилерниң албаннаар чери апарган. Ол-ла чоок кавыда трансформаторлар ишинде, бок төгөр черлерде ара-галаан, чаштыңан кижжи болуп алгаш туалеттээр кижилерге бо-ла таваржыр сен. Бир-бир бодаарга, шынап-ла, ол чоокта, харын-даа Кызыл хоорайның төвүнде чаңгыс-даа туалет чок болгай. Ырак-узактан келген кижжи ара кагдыңган ээн тудугже барбайн кайнаар баар деп. Кышкы үеде бажыңнар подъездилери база-ла арыгланыр бажың апаары чажыт эвес-ле болгай. Бо талазы-биле депутаттарның программа-аазаашкынарында дыка-ла чараш кылдыр бижээр. База катап хоозун чугаа болур болза, чоокка чованчыг болур. Ол хире хөй акша-көпеек берип тургаш «чоннун айбычызы» кылдыр соңгудуп алгаш, сөзүңге ээ болур боор деп холумну чүрээмге туткаш, өршээ бурган дээрден башка, чүү дээр боор. Мегеледип өөренип калган болгаш чүге-даа бүзүреливис читкен чон-дур бис ийин.

Кайгамчык чараш Улуг-Хемниң эрин дургаар көвүрүгден ийи хемниң каттышкан белдиринге чедир агаарлап кылаштап көрүңер, хем кыдыында чүнү чок дээр, арага шилинден сүт хавынга чедир... Хайыраан чараш бойдузү-вусту боттарывыс-ла чүдөдип турар бис. Хөй бок-күзүрүм кудумчуда олурар тоорук садык-чыларындан, азыг бүрүзүнде боттун чүү-хөөзүн садып олурар садыгчылардан база үнүп турар деп бодаар мен. Кудумчуларда тоорук картын, чиген чеминиң артыын төпкен, чараазын асфальт кырынче бүлгүрүпкен болгулаарывыс таан чаржынчыг. Бо бүгүнү чаа соңгуткан депутаттарывыс-биле бир демниг ажилдавас болзувусса, хоорайывыс каракка чаржынчыг апарды.

Каш чыл бурунгаар алдынчы Невалин Улуг-Хемниң ол чарыында Кундустуг аржаанын кончук чараш кылдыр кылгаш, чоннун аржаан суг ижер чери кылдыр кылып бергенин чон ам-даа өөрүшкү-биле сактып чугаалажыр. Бистин республикада бай-шыдалдыг улус бар-ла болгай, бичии чаштарга улуг ойнаар черлерден чүге кылып болбас деп. Соңгулдалар бетинде бистин Красноармейская кудумчузунун чамдык бажыңнарының чанынга депутатка кандидат кижжи бажыңнар даштынга ойнаар шөлдер-даа кылып будудуп турду, соңгулда төнгөн, олар ам ара кагдыңган. Ажылды эгелээр, ара кааптар чаңчылывыстан та кажан уштунар улус бис. Маңаа хоорай чагыргазы, коммунал ажил-агый, хоорайның санитарлыг байдалын тудар станция дээр чергелиг ажил-агыйлар чурттакчы чон-биле сырый харылзааны тудуп ажилдаарын үе негеп келген, чон шылай берген деп болур. А маңаа депшидип алган депутаттарывыстың үлүү улуг турар ужурулук. Ажил-ижи-биле боттарын бадыткаар херек, ындыг болур-даа ужурулук. Тыва чон шаандан тура оларны аңаа эвес «чоннун айбычызы» деп хүндүлөп адап чораан болгай.

Александр САЯН,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ОРУКТАР, ОРУКТАР...

Кызыл хоорайның прокуратуразы Тыва Республиканың найысылалында орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунун дугайында хоойлужудулганы сагып турарын хынаан.

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылгазын организаастаарының нити принциптеринин дугайында» Федералдыг хоойлунун 14 чүүлүнүн 5 пунктузунга дүүштүр тус чер бот-башкарылгазынга федералдыг болгаш регионалдыг ужуру-дузалыг нити ажыгладың автомобиль оруктары, көвүрүг-лери, өске-даа транспорттун инженер тудуглары ажаап-тежээринин болгаш тударының айтырыглары хамааржыр. Оруктарны септээр соонда, оларны тургустунган дүрүм, техниктиг нормалар езугаар ажыглаарын «Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунун дугайында» Федералдыг хоойлунун 12 чүүлүңге дүүштүр күүсекчи эрге-чагырга органнары харыылаар.

Ындыг турбуже, бистин республиканың найысылалының оруктарының шынары кончук багай. Бо чылдың хоорай бюджетинде оруктарның оңгарларын септээринге чүгле 2 млн. рубль көрдүнген. Инвестиция программазы-биле Дружба кудумчузун эде кылырынга 4 млн. хире рубльди тускайлап берген. Чыл-чылы-биле септевейн келген Кызылдың

оруктарынга ол кончук эвээр акша-дыр. Акша-көпеек чедишпезинден оруктарның оңгарларын чогуур үезинде септевейн келген. Орук демдектеринин 60 хуузу солур ужурулук. Кочетов, Ленин, Калинин, Дружба, Тувинских добровольцев кудумчуларының айыылдыг участоктарында орук-транспорт озал-ондаанын соонда, үрелген орук херимнерин катап кылбаан. Оруктарның хөй нуруу-зун чырытпайн турар, ол чадаг кижилерге, орук шимчээшкининге кончук таарымча чок.

Кызылга орук-транспорт озал-ондаанын хөй нуруузу оруктун багай байдалының чылдагаанындан болуп турарын прокурор хыналдазы көргүскен. Найысылалда транспорт озал-ондаа чыл келген тудум-на көвүдөп орат. Хоорайның прокуратуразы Кызыл хоорайның мэринин хүлээлгезин күүседип турар даргага орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунун дугайында хоойлужудулганың хажыдышкыннарын эдер дугайында негелде бижикти кириген.

Анатолий МОНГУШ,
Кызыл хоорайның прокурору.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Наадым-2008» республика байырлалын
эрттирериниң дугайында

2008 чылдың июнь 6 №345 Кызыл хоорай

Муниципалдыг тургузуларның «Агро-үлетпүр комплекзин хөгжүдери», «Өредилге», «Кадыкшыл», «Россияның хамаатыларына – таарымчалыг өртектег болгаш эки оран-бажың» мурнады көрдүнгөн национал төлөвилелдерни боттандырат талазы-биле муниципалдыг тургузуларның ажылының комплекстиг көргүзүглерин база 2007 чыл дургузунда социал-экономиктиг хөгжүлдезинин, бодунуң орулгалары-биле хандырттыганының көргүзүглерин-биле муниципалдыг тургузуларның түннел рейтингизин барымдаалап, база ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың июль 27-де «Республиканың байырлалы Наадымны эрттирериниң дугайында дүрүмнерни бадылаарының дугайында база республиканың байырлалы Наадымны хүлээп алыр эргеге кожуннар аразына конкурсту организаастаарының дугайында» №747 доктаалы-биле бадылаан Республиканың байырлалы Наадымны хүлээп алыр эргеге кожуннар аразына конкурсту организаастаарының дугайында Дүрүмнү удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2008 чылдың август 1, 2 хуннеринде «Наадым-2008» республика байырлалын Өвүр кожунунуң Хандагайты суурунга эрттирер.

2. Мында капсырган:
«Наадым-2008» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастиг комитеттин составын (моон ыай – Оргкомитет дээн);

«Наадым-2008» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле ажылчын бөлүктөрүнүн составын бадылаар.

3. Оргкомитет (Чучев) Өвүр кожунунуң чагыргазы-биле (Куулар) кады 2008 чылдың июнь 6-га чедир «Наадым-2008» республиканың малчыннар байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле хемчеглер планын ажылдап кылыр болгаш доктаадыр.

4. Өвүр кожунунуң чагыргазына:
Оргкомитет-биле кады «Наадым-2008» республика байырлалын белеткээр болгаш ону эрттирерин хандыраар;

байырлал хемчеглерин белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастиг комитетти тургузарын;

2008 чылдың июль 22-ге чедир кожуну чагайжыдар болгаш санитарлыг арыглар талазы-биле субботниктерни эрттирерин дагыр, культура-массалыг хемчеглер эрттирер, хөй-ниити чөмгерилге организациязының черлеринге онзагай кичээнгеини

салыр;
хөй-ниити чурумунуң камгалалын хандыраарын;

кижилерниң массалыг чыгыр черлеринге өрттүн айыыл чок чоруун хандырат талазы-биле хемчеглерни алырын;

Хандагайты суурда стадион тудуунга кожунунуң чурттакчыларын мөөңнээрин дагыр.

5. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы, Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели «Наадым-2008» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирери-биле холбашкан хемчеглерни 2008 чылда чарыгдалдар сметаының күсели-биле акшаландыраарын хандыраар.

6. Муниципалдыг тургузулар удуртукчуларына:

«Наадым-2008» республика байырлалын-га идепкейлиг киржирин;

Кожуннарга «Наадым-2008» байырлалды организастиг эрттирер талазы-биле хемчеглерниң планын ажылдап кылырын дагыр.

7. Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзаа яамызы, Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызы байырлыг хемчеглерни эрттирер хуннерде Тыва Республиканың девискээринге транспорттун болгаш харылзааның доктаамал ажылын хандыраар, үзүктел чок бүдүрүлгө ажыл-чорудулгазының объектилеринге дежурствону организаастаар.

8. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы чурттакчылыг черлерге болгаш байырлыг хемчеглерни эрттирер черлерге хөй-ниити чурумун камгалаарын болгаш орук-транспорт айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле 2008 чылдың июль 31-ден август 3-ке чедир иштики херектер органнына күштелдирген чурум-биле ажылдаарын дагыр.

9. Тыва Республиканың Экономика яамызы биче сайгарлыкчы чорукту деткири-биле «Улаатай» КХН-ниң эт болбаа-зырадыр талазы-биле база «Адарган» МКБ-ниң кеш чиг эдин болбаа-зырадыр талазы-биле бизнес-планнарын сайгарып көөр.

10. Бо доктаалдың күүселдезинин контролон Тыва Республиканың Чазаның Дагызы И.Ч.Чучевке дагыр.

Тыва Республиканың Чазаның Дагызы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың июнь 6-да №345 доктаалы-биле бадылаан

«Наадым-2008» республика байырлалын белеткээр болгаш
эрттирер талазы-биле организастиг комитеттин
СОСТАВЫ

И.В.Чучев — Тыва Республиканың Чазаның Дагызының оралакчызы, дагызы;

Н.Х.Куулар — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының девискээр хөгжүлдезинин болгаш тус чер бот-башкарылга органны-биле кады ажылдажылга эргелелиниң начальниги, дагызының оралакчызы;

В.И.Ендан — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды, дагызының оралакчызы;

А.Б.Ооржак — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелиниң килдис начальниги, секретары;

Т.Д.Балдай-оол — Тыва Республиканың Чазаның Дагызының оралакчызының секретариатының удуртукчузу;

А.Н.Буеров — Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиниң начальниги (дугуржулга-биле);

В.В.Вальков — Тываның каайлы черинин начальниги (дугуржулга-биле);

А.Г.Гришеленок — Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыды;

К.Т.Даваа — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды;

В.О.Донгак — Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды;

Н.В.Дудуп — Россияның федералдыг миграция албанының Тыва Республика та-

лазы-биле килдизинин начальнигинин хүлээлгезин күсөдип турар (дугуржулга-биле);

Ю.А.Килижеков — Тыва Республиканың саң-хөө сайыды;

А.С.Куулар — «Тыва Республиканың Өвүр кожуну» муниципалдыг районунуң чагыргазының дагызы (дугуржулга-биле);

В.И.Лесняк — Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыды (дугуржулгалар-биле);

В.А.Молин — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының аграр политика болгаш бойдус ажылгалының талазы-биле комитеттин дагызы (дугуржулга-биле);

Н.М.Монгуш — Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалал адырында ажыл-чорудулганы, чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан база сугларга камгалаарын хандыраар талазы-биле агентилелдин дагызы;

А.Д.Ооржак — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды;

М.Ч.Ооржак — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директору;

А.Т.Оюн — Россияның Көдээ ажыл-агый хайгаарал албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу (дугуржулга-биле);

Н.И.Панков — Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң начальниги;

О.С.Саая — Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзаа сайыды;

К.Б.Сагаан-оол — Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыдының хүлээлгезин күсөдип турар;

Л.К.Салчак — Тыва Республиканың ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүмеден башкарат талазы-биле албанының удуртукчузу;

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың июнь 6-да №345 доктаалы-биле бадылаан

«Наадым-2008» республика байырлалын белеткээр болгаш
эрттирер талазы-биле ажылчын бөлүктөрүнүн
СОСТАВЫ

I. Организастиг блок

В.И.Ендан — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды, удуртукчузу;

Б.Б.Монгуш — Тыва Республиканың Чазаның Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга кожуннарында төлээзи – Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының девискээр хөгжүлдезинин болгаш тус чер бот-башкарылга органны-биле кады ажылдажылга эргелелиниң килдис начальниги, удуртукчузунуң оралакчызы;

С.Х.Монгуш — «Тыва Республиканың Өвүр кожуну» муниципалдыг районунуң чагыргазының аппарадының удуртукчузу (дугуржулга-биле), удуртукчузунуң оралакчызы;

Т.У.Кыргыз — Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының мал ажылының болгаш уксаалыг мал ажылының килдис начальнигинин оралакчызы, секретары;

Х.В.Кызыл-оол — Тыва Республиканың Чазаның Автобазазының начальниги;

Г.Б.Монгуш — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының херек эмгелээр болгаш организастиг хандырылга эргелелиниң начальнигинин оралакчызы;

Т.Б.Монгуш — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының ажыл-агый эргелелиниң начальниги;

О.В.Ондар — Тыва Республиканың Чазаның Дагызының протокол албанының удуртукчузу;

Р.О.Сандан-оол — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы.

II. Саң-хөө-экономика блогу

В.С.Кандан — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы, удуртукчузу;

А.К.Артына — Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы;

А.М.А.Ховалыг — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы.

III. Көргүзүлгү культура-массалыг хемчеглерни эрттирер талазы-биле блогу

В.О.Донгак — Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды, удуртукчузу;

У.С.Надыл — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелиниң килдис начальниги, секретары;

С.С.Сюрюн — Тываның күрүне филармониязының директору (дугуржулга-биле);

Н.К.Шалык — В.Көк-оол аттыг Тываның хөгжүм-шии театрының директору (дугуржулга-биле).

IV. Көдээ ажыл-агый талазы-биле блогу

А.Т.Оюн — Россияның көдээ ажыл-агый хайгаарал албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу (дугуржулга-биле), удуртукчузу;

А.С.Куулар — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы;

А.Х.Монгуш — «Тыва Республиканың Өвүр кожуну» муниципалдыг районунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги;

Р.М.Монгуш — Тыва Республиканың ветеринария хайгааралының талазы-биле албанының удуртукчузу;

А.М.А.Ховалыг — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы

V. Хемчеглерни МИЧ-ке чырыдар талазы-биле блогу

Р.В.Тас-оол — Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказы-

В.О.Тарыма — Тыва Республиканың Чазаның Дагызының чанында Ниитилелдин Айыыл чок чоруунуң Чөвүлелиниң секретариатының удуртукчузу;

Ю.Д.Тыт-оол — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээкчилер палатазының аграр комплекзинин, чер хамаарылгаларының, бойдус ажылгалының болгаш экология талазы-биле комитетинин дагызы (дугуржулга-биле).

ның сайыдының оралакчызы, удуртукчузу;

Д.И.Оюн — Тыва Республиканың Чазаның Дагызының чөвүлөкчизи, секретары;

Е.В.Локоткова — Тыва Республиканың Чазаның Дагызының парлалга секретары;

А.И.Чымба — «БКТРК «Тыва» ККБ-ниң филиалының директору (дугуржулга-биле).

VI. Хөй-ниити чурумунуң камгалалын хандыраар талазы-биле блок

В.О.Тарыма — Тыва Республиканың Чазаның Дагызының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң Чөвүлелиниң секретариатының удуртукчузу, удуртукчузу;

А.Н.Буеров — Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиниң начальниги (дугуржулга-биле);

В.И.Лесняк — Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыды (дугуржулга-биле);

Н.И.Панков — Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң начальниги (дугуржулга-биле);

Э.О.Хаажык — Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының ОШАЧКИ эргелелиниң начальниги (дугуржулга-биле).

VII. Садыг хандырылганын, хөй-ниити чөмгерилгезин болгаш байырлыг хемчеглерниң төлээлеринин болгаш аалчыларының чурттаар черлерин организаастаар талазы-биле блок

Л.К.Салчак — Тыва Республиканың ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүмеден башкарат талазы-биле албанының удуртукчузу;

А.Д.Аракчаа — «Өдүгөн» аалчылар бажыңнарының комплекзи ККБ-ниң директору;

Н.Ш.Ооржак — «Тыва Республиканың Өвүр кожуну» муниципалдыг тургузгуну баштыны (дугуржулга-биле);

Д.Б.Ондар — Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилелиниң удуртукчузунуң оралакчызы.

VIII. Спорт-массалыг хемчеглер организаастаар талазы-биле блогу

А.Х.Доржу — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директорунуң оралакчызы, удуртукчузу;

А.М.Бавуу-Сюрюн — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономика хөгжүлдө эргелелиниң начальнигинин оралакчызы;

Э.Э.Дагба-Лама — Тыва Республиканың Боду чоруур машиналарның болгаш техниканың өске-даа хевирлеринин техниктиг хайгаарал талазы-биле албанының удуртукчузу;

Р.А.Монгуш — дээди спортчу мергежил школазының күрүне тренери;

Г.Т.Саая — спорттун национал хевирлеринин талазы-биле элээди уругларның спорт школазының директорунуң хүлээлгезин күсөдип турар.

IX. Инфраструктураны организаастаар талазы-биле блогу

О.С.Саая — Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзаа сайыды, удуртукчузу;

А.Г.Гришеленок — Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыды;

Р.В.Кажин-оол — Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыдының бирги оралакчызы;

С.И.Решетников — Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажыл-агый талазы-биле агентилелиниң директору.

Башкы, шүлүкчү Ондар Чадамбаевич Бавуужап меңээ ужуражып келгеш: — «Мээң дуңмам О.Ч. Товарищтай чораан болза, бо чылын 60 харлаар турган» деп чугаалаарга, а мен ону школачы чылдарында Хөр-Тайга школазынга башкылап турган болгаш ооң дугайында дүүн чаа болган ышкаш хөйүнү бодап келдим.

Ынчаарда 1963 чыл турган. Мен 8-ки класска математика башкылап турган мен. Школага өөренип чораан чылдарында, класының чылдан чылче солуттунмас чурукчузу, хана солун үндүрер кижизи турган. Ол аңаа база чогадыкчы чоруун көргүзүп, мергежиپ турган.

Ынчаарда көдээ башкылар өөреникчилерниң бажыңнарын кезип көөр, ада-иези-биле чугаалажыр чаңчылдыг турган. Бир хүн дүүш соонда Товарищтайның бажыңыга баар дээш, чорупкан мен. Ачазы Чадамба шоодайда чүве чүктөп алган арыгдан келгеш, ыяш чарар черге төпсө-ле, хөй-ле ыяш чөвүрээзи болду. Ооң-биле мендилешкеш, бажыңче кирип кээримге, оолдун авазы эжик аксында ширбиил тудуп алган, шала кырында хөй-ле чөвүрээ чоңгуларын аштап: «Чөвүрээ чонар ындыг оол-дур ийин бо, башкың келди дээримге, үнө халааш, чоруй барды ышкыжыл» деп чугааланып, менче хүлүмзүрө аарак, көрдү.

Ачазы олургаш: «Мени чөвүрээлөп бер, ачай, дээш амыратпас боорга, арыгдан чөвүрээлөп чордум. Чүве чазаар хире чөвүрээлөр терек адаанда чок, үстүндө бедик черде турар. Балдыны ыяшка узадыр шарып алгаш дүжүрүп алдым. Бижек, балды бизи мырыңай артырбас, холбудун кезип алгы дег боорга, оглувусту үргүлчү сагындырар улус-тур бис. Холга эптиг болзун дээш бичини доңгурак база садып бердим» диди.

Чадамба Серемаевич Ондарны черле таныыр кижини мен. Ол — бызаңчы кижини. Уругларының иезин Чиглен Сиротовна Ондар дээр болду. Өдөктө мал-маганың. Ажы-төлү шупту тос кижини, 5 кыс, 4 оол. Товарищтай оолдарының ийи дугаар оглу. Уругларың кижизидеринге үлгерлиг өг-бүлө дээрзин башкылар эки билер турган.

База бир болган таварылганы сактып келдим. Ынчан алгебра кичээли чоруп турган чүве, өөреникчилерге бот-ажыл берип кааш, оларга дузалажып кылаштап тур мен. Бир көөрүмге Товарищтай холлунда чүве тудуп алган, парта кырын дургаар холу-биле чылдыр идип ойнап олур. Мен баргаш, оозун алгаш, кармактап алгаш: «Чижектерни бода, демдек салыр мен» дидим. Кичээл дооступ чорда, ажылдарын чыып алгаш, Товарищтайның демги тудуп орган чүвезин карманымдан уштуп эк-келгеш, класс мурнунга көргүстүм. Чөвүрээден чазап каан аът болган. Дораан-на бир уруг: «Чаражын» деп алгырды. А Товарищтай куду көрнүп, хүлүмзүрүп олур. Аътты мен база ол-бо талазындан көөрүмге, эки чазаан борга:

— Мону кым чазады, ачаң бе? — деп айтырдым.

— Мен — деп сымаранып, дидим эвес харыылады. Мен ооң эки чазап турарын мактааш, кичээлге өске чүве эккелбезин сагындырдым. А класска силерниң араңарда чараш чүвени кылып чоруур кижилер бар-дыр дээрзин уругларга база чугаалаан мен. Ооң сөөлүндө өөреникчимге ужурашпайн барган мен.

БАШТАЙГЫ ТЫВА СКУЛЬПТОР

Товарищтай Ондар 1948 чылдың июль 5-те Сүт-Хөл кожуунун Ишкин суурга төрүттүнген. Чадаананың №1 школазын дооскаш, шериг албанын эрттиргеш, 1971 чылда Кызылдың уран чүүл училищезинин чурулга салбырынга кирип алгаш, өөренип турда, башкылары салым-чаянныг чонукчу-даа, эгелеп чоруур скульптор-даа бооп болур кижини-дир деп билгеш, ону Алма-Атаның чурулга училищезинин скульптор салбырынче шилчидипкен. Ону ол 1974 чылда дооскан. Ол-ла чылын Москвада күрүнениң В.И.Суриков аттыг институтунче ол өөренип кирген. Институтту 1980 чылда профессор П.И.Бондаренконун мастерскаязынга «Кадарчы» деп диплом ажылын кылгаш, Ереван (Армения) хоорайга Бүгү-эвилелдин диплом ажылдарының чурулга делгелгезинге чедишкенин киришкеш, дооскан.

Скульптор бодунуң чогадыкчы ажылы шагда-ла эгелээнин билер. 1970 чылда безин ооң ыяштан, даштан кылган баштайгы ажылдары делгелгелерге чедишкенин билер турган. 1971 чылда «Бичини аъттыг кижини» деп дыт дзылындан чазаан ажылы республиканың бот-тывынгыр чурукчуларының көрүлдезинге салдырган. Ооң чонар-даштан чазаан скульптуразы Бүгү-россияның «Улуг Октябрының 60 чылы» деп делгелгеге Москва хоорайга делгеттинген.

Ол Москвага өөредилгезин дооскаш, РСФСР-ниң Тывада Чурулга фондузунун мастерскаязынга ажылдап эгелээ. Баштай Т.Ондар Тываның алдарлыг кижилеринин чуруктарын көргөш, гипсти ажыглааш, дыка хөй кижилернин чуруктарын кылып күүсеткен. Оларга РСФСР-ниң И.Е.Репин аттыг Күрүнө шаңналының лауреады, Тываның бирги херээжен даш чонукчузу Р.А.Аракчаа, Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы С.А.Сарыг-оол, тудугжу А.Калзан, башкы Х.Алдын-оол, даш чонукчузу Б.Дүлчүр, композитор А.Чыргал-оол дээш оон-даа өскөлөр хамааржыр. Бо чуруктардан Р.А.Аракчааның болгаш С.А.Сарыг-оолду көөр болзувусса, олар сорукутук, омак-сергек, боттары тодаргай сорулганы салып алган чогадыкчы кижилер болур. Оларны арын-шырайында социалисттик реализмниң чогадыкчы интеллигенциязының овор-хевирин көргүскен.

Товарищтай Ондар бодунуң ыяштан овор-хевирлер чазаар аргазын кагбайн чораан. Ол эртен чүс чылдың тозан чылдарга чедир улуг эвес жанрлыг композицияларны ыяшка чогааткан: «Ужудуушкун» (1982), «Бичини аъттыг кижини» (1983), «Мөгелер» (1990), «Чылгычы» (1993), «Сегиржи алыышкын» (1992), ооң-биле малчыннарның амыр эвес амыдыралын көргүскен. Оларны терек болгаш чойган ыяштарын одура кескеш, аңаа кол композиция-

ларын тодарадып чазаан.

1984 чылда Совет Тываның 40 чыл оюн таварыштыр Кызылда хөгжүм-шин театрының мурнунда сесерликте С.К.-Х.Токаның хөрек-тураскаалын хүлерден Товарищтай кылган. Ол улуг ажылы-биле

дарнын бирээзи болуп турар. Ону база хүлер кылыглардан кылган болгаш, 1997 чылда Кызыл-Эрзин оруунуң 9-ку километринде тей кырында тургускан. Ында кадарчы бедигээш кырындан Тываның карак четпес ховузу болгаш мал

чиктин Хөндергейде Сат Бүрзекейге, Бай-Тайганың Кара-Хөлде Хертек Адыгбайга дээш, оон-даа өскөлөргө хүлер кылыглардан хөрек тураскаалдарын салган. Ол бир дугаар Чадаана хоорайның адресин болгаш партия райкомунун бажыңының иштинге В.И.Ленинниң улуг хөрек тураскаалын кылган. Ак-Довурак хоорайның Култура бажыңыга Тываның алдарлыг артизи Сагды Каадыр-оолдун адын тыпсыры билек, ооң хөрек тураскаалын база Товарищтай хүлерден шуткуп кылгаш, тургускан болгай.

Эрге-хоойлу ажылдакчызы, Өлзеймаа Тамба-Сюрюновна Куулар-биле өг-бүлө туткан. Ийи оол, бир кыс ажы-төлдүг болганнар. Оолдары Кызылда ажылдап чоруурлар, а уруу Чечена Ондар Бурятияның күрүнө универститединин экономика болгаш эрге-хоойлу факультетин дооскаш, ТР-ниң Култура болгаш информация политиказының яамызында кол специалист болуп ажылдап чоруур.

Амыдыралының сөөлгү чылында ол Тыва Арат Республиканың үндезилекчилеринин бирээзи Монгуш Буян-Бадыр-гының тураскаалын кылыр дээш, ооң төрөлдери-биле чугаалажып, тура-сорукутук ажылдап турган. 1998 чылдың төңчүзүндө Товарищтай Буян-Бадыр-гының тураскаалының бир хевирин тургускаш, ол төөгүлүг кижини дашка боданып олурар кылдыр көргүскен. Ону эш-өөрүңгө көргүзүргө, тураскаалдың композициязынга хамаарыштыр маргылдаалар үнген, ынчалза-даа ооң кол уткасы Урянхай крайны Россия империязынга каттыштырган нарын төөгүнүң талазынга дээпкени болган.

Монгуш Буян-Бадыр-гының улуг тураскаалын кылыр кол күзелин чедип албаанда, ооң ажылы кадыг-берге болганындан бажының дамырынга кемдээшкенин тыттып, алгыг бергенин билбейн чорааш, 1999 чылдың январь айда хенертен ооң «аъдының бажы хоя» берген.

Скульптор кижинин ажылдары ажык шөлгө туруп болур. Кандыгдаа чүве хүн келген тудум элөп, өңүн өскерти бээр болгай. Товарищтайның кылган тураскаалдарын тускай күрүнө албан чери холга ап, кам галап, карактап турар болза эки боор деп төрөлдери, чон күзөп турар.

Скульптор-монументалист болуру берге мергежил. Ооң бола ажылдарының түннелин көргөш, аңаа «Россия Федерациязының алдарлыг скульптору» деп атты 1995 чылдың октябрь 19-та РФ-тиң Президентизи турган Б.Н.Ельцинниң чарлыгы-биле тывыскан. Товарищтай бистиң аравыста чок-даа болза, ооң ажылдарын, алдар-адын үнөлөп көргөш, аңаа Тываның күрүнө шаңналын тыпсып база «Тываның Улустуң скульптору» деп атты чүге бербес чоор деп манап чоруур кижилер хөй.

Бо чүүлүмнү мындыг одуруглар-биле доозуп каайн:

*Сиулбил шуткаан
тураскаалдарың
Чиде бербээн олчаан туру.
Чаны-биле эрткен чоннуң
Сагыжыңга уттунбурбас.
Алдын-оол ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.*

*Чурукту өг-бүлениң архи-
винден алган.*

бодунуң өөренип алган эртеми скульптор-монументалист деп адын бир дугаар бадыткааны болур. Оон эгелээш-ле, чон ону Тывада баштайгы скульптор деп билер, адай берген.

1990 чылдың эгезинде Товарищтай Тывага политиктиг кеземче херектеринден когараанарга улуг чаагай тураскаалдың дөзевилелин бодап, кылып алган турган. Ол үеде «Мемориал» деп нийтилер ол дугайында мөөрейни чарлаан, орта скульптор киришкеш, макталды ап, тураскаалды кылырын чөпшээрди алган. Ону хүлер кылыглардан А.Монгуш эжи-биле кады Москвага комбинатка шуткуткаш, 1994 чылда Тывага политиктиг кеземче херектеринге когарааннарның музейинин мурнунда сесерликке тургускан. Тураскаалдың ады — «Килең». Ында мөгө эът-ханныг араттын овор-хевирин көргүскен, ол холдарын чудуруктанып, буттарын хере быжыгландыр басыпкан, хорадаан болгаш шыңгызы-биле мурнунче көрүпкен, тура-соруу сыныш чогуң база оларны хинчек-тээннерин мурнунга шыдамык чоруун көргүзүп турар. А ооң кол уткасы — шыдамык, эрес-дидим болгаш чагыртпаан кижиниң адып өлүреринин мурнунда байдалын көргүскен.

Тыва Республиканың малчыннарынга тураскааткан «Кадарчы» деп ажылы Товарищтайның чогадыкчы ажылында эң эки ажыл-

одарын таваар база чоргаар көрүп турар. Тыва тоннуг, курунда оттук, бижектиг. Кадарчының арында хүлүмзүрүг бар, ол болза кижилерни хаара тудуп, Тываның аныяк араттарының салгалының овор-хевирин тургузуп, келир үеже боданган ышкаш турар. Малчынның холдары экинче даян-гышта туттунупканы — төрөөн делгемнерин эргеледип куспактапканзыг болбушаан, келир үеде чоргааралын көргүскени болур.

Ол чогадыкчы ажылындан аңгыда, беш чыл иштинде Тываның Чурукчулар эвилелин болгаш оон улаштыр элээн каш чылда Россияның бүгү-эвилел култура фондузунун Тывада салбырын база даргалаан.

1995 чылда Т.Ондар эжи Х.Донгак-биле Совет Эвилелиниң мадырлары: Х.Чүргүй-оол, М.Бухтуев, Т.Кечил-оол, Н.Макаренко оларның хүлерден хөрек овор-хевирин национал парктын мурнунда Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш Тыва эки турачыларның сесерлинде кылып тургускан.

Кызылда Чазак бажыңының чанында бирги фонтанны кылырынга ол база киришкен. Ол чүгле Кызыл хоорайга тураскаалдар тургузуп турган эвес, республиканың хөй кожууннарынга, сумуларынга барып ажылдап чораан. Бодунуң төрөөн чери Ишкин суурунда эки турачы, фронтовик Ооржак Мурзуунага, Чөөн-Хем-

АЙЫЫЛДЫГ, КОРГУНЧУГ ААРЫГ — КИЧЭЭНИЦЕР!

31 шээр аарыг бар деп, эртемденнер санап турар: оларга паш аары (сифилис), СПИД, трихомониаз, сагаа (гонорея), хламидиоз, шиш баштыг сөөлдер (кондилома), герпес дээш база оон-даа өске аарыглар хамааржыр. Оларның дыка хөйү кижини үре-салгал чок болдурарына, а СПИД өлүмгө чедирер.

Оларның иштинде эң-не неп-тереңгей аарыг паш аары. Паш айыылдыг, аар-берге аарыг, ол кижиниң мага-бодунга, иштики органнарына улуг хораны чедир турар. Ол колдуунда эр-херэзжен харылзаадан тыптыр.

Бистиң республикада бо чылын 5 айларның көргүзүү-биле паш аарындан 907 киж аараан, 2007 чылдың 1 кварталына дең-нээр, ол 3,5 катап өскөн бооп турар.

Үезинде эмнеттинмээн паш аарыглыг иштиг авалардан 2007 чылда республикага төрүмелин-ден паш аарыглыг (врожденный сифилис) 6 чаш төрүттүнгөн. Бо чылдың 1-ги кварталында 2 чаш төрүмелинден ол аарыглыг төрүт-түнгөн.

Бо чылдың 1-ги кварталында өөреникчилер аразындан респу-бликада 20 киж аараан. Школа-чылар аразында паш аары, 2 ка-тап өскөн бооп турар. Профес-сионал-техниктиг училищелерниң сургуулдарының аразындан 35 киж аараан. Ынчангаш бо сан-чурагайлардан көөрге, бо чылын республикада паш аары-биле таарымчалыг эвес, байдалда тургустунган деп болур.

Паш аарыындан канчаар аарып эгелээрил?

Бирги чадазы: аарыг халдаан сөөлүндө 4 неделя эрткенде, паш аарын өөскүдөр микроб - ак спирохеттерниң чыылган черинге чаңгыс азы элээн оюлганнар тыптыр. Ол оюлганнар аартпас-даа, кижитпес-даа болур, хевири төгерик азы борбак болур. Өй-дүктүрүп көөрге, оларның кадыг, кылын болганы-биле оюлганнарны кадыг шанкр деп адаар.

Эр-херэзжен харылзаа болган соонда, тывылган ол кадыг шанкр куду органга үнер, бир эвес эр-херэзжен чоруктан эвес, а өске бир чылдагаан-биле тывылган болза: эринге, боскунга, эмг дошпузунга болгаш кештин өске-даа кезектеринге ак спирохеттер халдаан черинге-ле тыптыр.

Кадыг шанкр тыптып келген соонда, каш хонганда, чоокку чыдар бестер ыжып улгадыр, эринге тывылганда, чаак бестери улгадыр, адаккы органнарга ты-вылганда, быгын бестери улга-дыр.

Бестерни өйдүктүрерге кадыг, кылын аарышкылыг эвес болур болгаш олар иринеңес.

Тускай серологтук хан анализи аарыг халдаанының соонда, 4 неделя эрткенде, аарыгны бадыт-кап болур. Аарыг чыпшырган соонда-ла, ол аарыг киж дораан паш аарын өске эр-кыс харылзаа кылган кижизинге чыпшырып болур, ол үеде тускай серологтук хан анализи аарыгны бадыткавайн барып болур.

Ийиги чадазы: 6-8 неделя эрткенде, кешке, ааска, кудуку органга, кызылзымаар өңүг шивишклер тыптыр. Ол шивиш-килер киживес болгаш аартпас-даа, элээн үе эрткенде, (элээн каш хүннер, неделялар) эмнээшкн чокка-ла чиде бээр.

Шивишклер читкен соонда, аарыг билдиртпес чажыт чада-зынче шилчий бээр. Шаралыг карттарга (аастың, өөктүн), адак-кы органга тывылган улуг борбак оюлганнар кончуг халдавырлыг, чүгө дээр, шивишклерниң кыры ол, ылчырап турар болур, ында паштын өөскүдүкчүзү ак спиро-хеттер дыка хөй болур. Бо үеде иштики органнар, сөөктер, хан-дамыр, нерв системалары кем-деп, аарыг кижиниң бажынын дүгү дүжүп база тазарып болур.

Үшкү чадазы: аарыг киж эмнетпээн таварылгада, 3-4 чыл эрткенде, аарыгның үшкү чадазы эгелээр. Ынчан кешке, сөөктерге, иштики органнарга, хемчээли тайга тооруунуң сайы, слива дег чочак, тудушак шивишклер тыптыр. Ол шивишклер чазылгаш, оюлганнарже шилчип, организмге улуг үредээшкннерни чедирер. Ол тудушак оюлганнар кижиниң хевирин үредеп, ылаңгыя думчук дүжүп болур, аарыг кижиниң кар-актары согуарып, кулактары дүлейлеп болур. Мээниң база иштики органнарның тудушак оюлганнары улам айыылдыг болур. Паштын үшкү чадазы аарыг кижиниң бодунга аар болгаш айыылдыг. Ынчан эмнетпес болза, киж инвалид болуп, харын-даа өлүп болур.

Паш аары эмнетпээн азы чедир эмнетпээн таварылгада, аарыг баш мээзинче, оорга чүнүн-че халдаар.

Канчаар чыпшырып болур?

Чаңгыс бажында чурттап ту-рар кижилер амыдырал аайы-биле эдилелдерни аңгы-аңгы кылдыр ажыглавайн, нити ажыглаан тава-рылгаларда, бо аарыгны кадык уругларына чыпшырып болур

(чаңгыс аяк-савадан чемненири, чаңгыс чоттунар аржыыл ажыг-лаанда, авазы уруун эмзиргенде, чаңгыс диш чуур сетка ажыг-лаанда, аразында чаңгыс таак-пыны тыртканда, херэзжен киж чаш уругнуң аксынче дайнал орган чемин-даа суга кааптар таварыл-галарда болгаш оон-даа өске таварылгаларда халдаар, ын-чангаш аарыг-шеверни сагыыры, аңгы эдилелдерлиг болуру чугула.

Бо чылын 1-ги кварталда 3 бичи уругларына авалары аарыг-шеверни сагывайн, эдилелдерни нити кылдыр ажыглааш, паш аарын чыпшырган.

Эмчинин бижээн бо чүүлү — ооң дорт бадыткалы

Төрүмелинден паш аары

Паштын айыылдыг чүдел дизе, аарыг кижиниң чүгле организ-минге улуг хораны чедирер эвес, харын чаа төрүттүнер бичи уругларга улуг хораны чедирер. Аарыг херэзжен киж чедир эмнетпээнде азы шуут эмнетпээн болза, иштиг турар үеде бичи уруг савазында төлге паш аарын халдадып болур, ындыг таварыл-ганы — **төрүмелинден тывылган** дээр. Оон түннелинде, иште-лишкнниң ийиги чартында иштиг херэзжен киж уруг дүжү-рер ийикпе, азы чаш өлүг төрүт-түнер, чок болза, бичи чаш паш аарыглыг төрүттүнер.

Төрүмелинден эрте билдине берген паш аары төрүттүнгөн чаштарның мага-бодунга, иштики органнарына улуг хораны че-дирип, үредеп, кемдедип болур. Төрүттүнгөн уруг аажок кошкак, күш чок болур, сырбаңнаар. Ындыг чаштын өзүп сайзыраары берге болгаш куду болур.

Ынчангаштын бо паш аары-ның уржуундан аарыг чаштар амы-тынындан чарлып болур.

Думчуунуң иштинде шара кар-тында дегдиришкннен агаар чедишпези-биле төрүттүнгөн чаш, думчуу-биле багай тынар азы тынып шыдапас апаар.

Бир эвес дегдиришкн дум-чуундан ханы сөөгүнге чедир дамчий берген таварылгада, чаш уругнуң думчуунуң хевир өскер-лип болур: думчук «чүген» ышкаш азы «өшкү думчуу» ышкаш апа-рып болур. Төрүмелинден паш аараан чаштарның даштыкы хеви-ри бертик-межел бооп болур: баш сөөгү достайып болур, салаалары чөржек, уштарына чинге бооп болур, баш дүгү тазарып, думчук-тун хевир өскерлип.

Нерв системазынче ак спи-рохета халдаанда чаштын бажы-ның мээзи дегдирер, мээге суг чыгып, сугланы бээр, сөөлүндө баш мээзи бүрүнү-биле паш аарый бээр.

Төрүмелинден орай билдине берген паш аары 2 хардан өрү чаштарда болур. Ол аарыг чаштар «чүген» ышкаш думчуктук, бажы-ның сөөгү достак, селеме дег буттарлыг, кулактары дыңна-вас, карактары аарыг, сөөктери база аарыг, иштики органнары ак спи-рохетага дегдирткен болурлар. Аарыг чаш 10-12 хар чедип турда, хенертен карактары согуарып болур болгаш кешке оюлганнар тыптып болур.

Бичи чаштарның иштики ор-ганнарына, нерв системазына

паш аары дыка улуг хораны, кемдээшкнни чедирип турар.

Ынчангаш төрүмелинден орай билдине берген паш аарындан аараан уругларның угаан-меде-рели база өзүлдө-сайзыралы куду, үе-чергезинден өзүлдө-сай-зыралы чыдып калган болур.

Ынчангаш иштиг херэзжен-нер ыяап-ла херэзженнер эм-чизинге (гинекологка) даңзыга эрте-дээр туруп алгаш, паш аарына тускай серологтук хыналданы хан-биле дужаап эртер ужурлуг. Ол паш аарына хынаар тускай серологтук хы-налданы иштиг херэзженниң

кады чурттап оор эр эжи, азы өөнүң ээзи база ыяап-ла эртер ужурлуг.

Эмнедирин күзевээн кижилер бодунуң кадыына улуг хораны чедирип, кол-ла чүве аарыгны өске кижилерге халдадып болур-лар.

Паш аарын чок кылдыр эм-недип болур бе? Бир эвес аарыгны эки эмнедир болза, аарыг эттинип болур. Боду эмне-тинер чорук аарыгны эттинме-зинге чедирип, организмге улуг хораны чедирип болур, ынчангаш аарыг киж боду эмнеттинмес ужурлуг.

Шээр аарыгларның нептереп турар чылдагааннары

1. Бо аарыг социал аарыгларга хамааржыр, көвей аарып турар кижилер ажыл чок кижилер база аныяктар бооп турар. Эр-херэз-жен харылзаа кылыр чорук тала-зы-биле шын **кижизидилгениң кошкаанындан** бо айтырыг тала-зы-биле културавыс черле чавыс бооп турарындан аарыг нептереп турар.

2. Арагалаашкынның уржуун-дан таварылга бооп боттарының аразында эр-херэзжен харылзаа кылган кижилер **аарыг чып-шырган кижиниң ат-сывын безин билбес** азы чүгле адын билер болур. Ол аарыгны чып-шырган, алызын бодавас, чиик сеткилдиг, бодал чок кижилерни эмчилер эмнээр дээш тыппайн баар таварылгалар бар. Ынчангаш **бо аарыг нептереп турар.**

3. Паш аарының чажыт хеви-ри база бар, чамдыкта бо аарыг-ның эгезинде аарыгның демдек-тери чок болур, ынчангаш чүгле тускай серологтук хан анализин-ден бо аарыг бадыткаттынып болур. Чажыт паш аары деп клиниктиг диагноз 2007 чылда паш аарының хевирлериниң 54,9 хуузу болган. Ынчангаш **аарыг кижилер боттарын аарыг эвес деп бодаарлар, а шынында олар аарыг болурлар.**

Кааа эмнедирил?

Бистиң кеш болгаш шээр аарыглар диспансеринде чыдып алгаш эмнедир салбыр, даштыыртан кээп тургаш эмнедир, хүндүскү стационар база бар. Ынчаар эмнедирге халас, эмчилер аарыг кижиниң ат-сывын, оон арының дугайында медээ бээр эргези чок. Оон ыңай анонимный (ат-сывын адавас, квитанцияның номери-биле чажыт кылдыр эмнеп турар) эмнээшкн база бар. Ынчангаш хынадып алыксап турар кижилерни бистиң кеш болгаш шээр аарыглар диспансеринче чалап тур бис!

Адресивис: Кызыл хоорай, Щетинкина-Кравченко кудумчузу, 66; Тел: 3-89-50; 3-75-16.

Айлана БИЧЕ-КЫС,
профилактика салбырының эргелекчизи.

Бо чылдың 5 айларының дур-гузунда төрүмелинден паш аарыг-лыг 9 чаш төрүттүнгөн.

Ынчангаш иштиг херэзжен бодунуң өөнүң ээзи-биле кадык ажы-төлдүг болурун күзеп, чүт-күлдүг болур ужурлуг. Олар төлү-нүн кадыкшылы эки болзун дээш сонуургалдыг болур ужурлуг, иш-телген соонда, дораан гинеколог эмчиге учетка турар.

Бо аарыгларны чавырылды-рарынче күженишкнни чүгле эмчи ажылдакчылары эвес, бир дугаарында ада-иелер, оон соон-да чагырга даргалары, башкылар, интелленция кылыр ужурлуг.

Бистиң соңгаар өөренип турар аныяк студентилеривис ада-иезиниң хайгааралындан үнгеш, шээр аарыглардан аарый бээр таварылгалар бар. Чамдык ада-иелер ажы-төлү-биле бо шээр аарыглар дугайында чугаалажы-рындан эгенир бооп турар. Ада-иелер баштайгы ээлчегде боттары ажы-төлүнге эр-херэзжен харыл-заадан тыптыр 31 аарыг бар деп, уругларга эмин эрттир эрте эр-херэзжен харылзаа кылыры багай түннелдерге чедирип болурун эгемейн тайылбырлап берип, эр-херэзжен харылзаадан тыптыр аарыгларның аразында эмнеттин-мес аарыг ВИЧ инфекция (СПИД) бар деп билиглерни берген тура-ры чугула.

Профилактиктиг хемчеглер

Эр-херэзжен харылзаадан тыптыр аарыглардан болгаш эң коргунчуг аарыг — СПИД -тен канчаар камгаланырыл?

1. Силер чүгле чаңгыс бүзүрел-диг эшти тып алгаш, аңаа бер-динген болур болзуңарза, эр-херэзжен харылзаадан тыптыр аарыглардан чайлап болур силер.

2. Харылзаа туткан эжи-биле азы өг-бүлелиг кижилер ботта-рынга бердинген, шынчы болур ужурлуг, ынчангаш кыдыындан өске эр-херэзжен харылзаадан ойталаары чугула.

ЫНАКШЫЛ — ШЫНЧЫ ЧОРУК — КАДЫКШЫЛ

3. Бо аарыглардан камгала-нырда эң-не бөдүүн болгаш бүзү-релдиг арга — презервативти шын ажыглаары болур.

Аныяк чалыы кыстар келир үеде иелер болур, аныяк оолдар-адалар болур. Ада-ие болуру — улуг харысаалга-дыр.

Ынчангаш ылаңгыя аныяктар бодунуң келир үезин бодап, кадык ажы-төлдүг, төлөптг аажы-чаң-ныг болуру чугула! Мага-бодун черле арыг-силиг алдынып, арага ишпейн, эр-херэзжен харылзаа кылыр чорук талазы-биле шын кижизидилгелиг болуруңардан, арыг-шевер сагыырындан кижиниң кадыкшылы аажок хамаар-жыр.

Кожууннар	2007 чыл	2008 чыл	Школа-чылар	ПУ сургуул-дары	Чаш-тар
Кызыл хоорай	120	263	11	12	5
Чаа-Хөл	9	68	3	1	2
Чөөн-Хемчик	26	65	5	10	2
Кызыл кожуун	33	64	6	1	-
Бии-Хем	17	54	-	1	-
Ак-Довурак	41	52	3	2	2
Улуг-Хем	28	43	5	3	-
Барыын-Хемчик	24	40	2	4	1
Ат-сывы чокка шинчиткен	30	52	-	-	-
Каа-Хем	5	33	4	-	1
Танды	12	31	1	2	-
Бай-Тайга	11	25	2	1	-
Тес-Хем	16	22	3	1	-
Тожу	12	21	1	2	-

БИСТИҢ КЕЛИР ҮЕВИС...

2007 чылда республикага 7568 бичии чаштар төрүттүнгөн, ол дээрге 2006 чылга деңнээрге 1618 бичии уруглар хөй болуп турар.

2006 чылдың декабрь 29-та «Уругларлыг өг-бүлелерге күрүнө деткимчезиниң немелде хемчеглериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң күштүг болуп киргенибиле, ие (өг-бүлө) капиталының механизминиң ажылдап эгелээнибиле, республика бичии уругларның төрүттүнери көвүдээн. Чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдөзү 1,7 катап өскөн, 2006 чылда 2,1 муң кижи турган болза, ам 3,8 муң кижи четкен. Чурттакчы чоннуң чайгаар үнүп чоруп турары республиканың чаңгыс-даа кожуунунга бүрүткеттинмээн.

Уругларның төрүттүнгенин 2006 чыл-биле деңнээрге, 2007 чылда 26,4 хуу көвүдээн, 1000 чурттакчыга онааштыр 24,4 уруг төрүттүнгөн. Республиканың ортумак деңнелин куду уругларның төрүттүнүп турары республиканың 4 кожуунарына болгаш Кызыл хоорайга демдеглеттинген. Уругларның төрүттүнериңиң эң-не бедик коэффициентизи Тере-Хөл кожуунга бүрүткеттинген — 1000 чурттакчыга онаашыр 31, эң-не адаккызы Каа-Хем кожуунга — 1000 чурттакчыга онааштыр 21.

Ооң-биле чергелештир бичии уругларның өлүп-хораар чоруунун

деңнели өзүп турар болгаш 2007 чылда 7,9 хуу көвүдээн. 1000 уругнуң бирээзинге хамаарыштыр алырга, 16,3 уруг 1 хар чедир назынында өлгөн болуп турар (2006 чылда — 15,1). Бичии уругларның өлүп-хораар чоруу Улуг-Хем кожуунда — 14 таварылга, Чөөн-Хемчикте — 9, Бий-Хемде — 4, Сүт-Хөлде — 7, Бай-Тайгада — 6, Барыын-Хемчикте — 4, Каа-Хемде — 3, Кызыл кожуунда — 7, Эрзин кожуунда — 3 таварылга бүрүткеттинген. Өвүр кожуунда — 5, Тере-Хөл кожуунда ийи таварылга бүрүткеттинген, 2006 чылда бо кожууннарга ыңдыг таварылгалар турбаан.

Бичии уругларның бир харга чедир назынында өлүп-хорап турарының кол чылдагааны болза, перинаталдыг үезинде тургустунуп келген байдалдан — 28,7 хуузу, төрүмелинден четпес болган талаларындан — 20,9 хуузу, тыныш органның аарыгларындан — 17,4 хуузу, даштыкы өске-даа чылдагаанардан — 14,8 хуузу, а база инфекциялыг аарыглардан — 11,3 хуузу болуп турар.

2007 чылдың төңүзүндө республикага 218 школа назыны четпээн уруглар албан черлери ажылдап турган. Ол чүгүлө күзүлдиг уругларның чартыын хүлээп алырынга өй. Чаа тудуглар каш чылдар иштинде туттунмаан. Бир хардан 6

харга чедир уругларны школа назыны четпээн уруглар албан черлери-биле хандырылганын кожууннар аайы-биле сайгарып көөргө мындыг (эң адаа болгаш эң үстү): Тере-Хөлде — 25,1 хуу, Бий-Хемде — 70,4 хуу. Кызыл хоорайда 40,5 хуузу, өскээр чугаалаарга, чартыындан безин эвээжин хандырып турар.

Бистиң уругларымыс өзүп келгеш, кайнаар баарыл? 2006 чылда 1-ден 6 харга чедир назылыг уругларның саны 32904 турган, оларның 15419-у школа назыны четпээн уруглар албан черлеринче хаара туттунган турган, 10513 уруг школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге турарының учедунга турган, олардан 3280 уруг школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге турарының путевказын алган, өскээр чугаалаарга, 14205 уруг школа назыны четпээн уруглар албан черлеринче чорбайн турар. Чижээлээрге, Красноярск крайда, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринче чорбайн турар, ыңчалза-даа ээлчегде турар 1,5 хардан 3 харга чедир назылыг уругларга 3 муң рубль хемчээлдиг компенсацияны төлөп бээри көрдүнүп турар.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлери-биле хандырынмаан уругларның хөй кезин кырган ада-иелериниң ажаалда-тежээлде-

зинде чоруп турар, чамдыктары ня-няларны хөлезилеп турар. Уругларның төрүттүнери көвүдээриниң бетинге чедир байдал мындыг турган. Чоокку үеде школа назыны четпээн уруглар албан черлери-биле хандырылганын айтырыы кончук чиди-биле тургустунуп турар.

Хуу, ведомстволарның школа назыны четпээн албан черлери, школа назыны четпээн уругларның сайзыралының талазы-биле төптөр, школа назыны четпээн өөредилге албан черлериниң чаа тудугларын кылбайн турарындан аныяк иелериниң уруглары-биле хостуг үезин эрттиреринге альтернативаны тургузуп болур.

Тус черниң бот-башкарылга органның чоокку үеде бо айтырылганың талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыры эргежок чугула апарган. Ынчаар кылбас болза, республикага бичии чаштарның төрүттүнүп турарының талазы-биле эрге-чагырганың чоргаарланып турар чүүлү, школа назыны четпээн өөредилге албан черлеринге уругларны хаара тударынга холбашкан болгаш 1 хардан 6 харга чедир уругларның сайзыралының талазы-биле база бир бөдүүн эвес, дыка нарын айтырыгже шилчий берип болур апарган.

Елена ПЕТРОЧЕНКО.

Тывастаттың специализи.

Культура алыдыралы

«АЗИЯНЫҢ ЧҮРЭЭ»

Июнь 14-те делегейниң 4-кү регионалдыг фестивал-конкурузу («Азияның чүрээ») доозулган болгаш шилтинген киржикчилериниң гала-концертин көрүкчүлөргө бараалгаткан.

Концерт соонда шаңналдар болган. Красноярск хоорайда уругларның уран чүүл училищезиниң башкызы Лидия Молтянская удурткан жюри дээрелериниң дээрелерин тодараткан. Кызылдың уран чүүл училищезиниң «Азас» ансамбли «Национал танцы» деп номинацияга 1-ги чергениң лауреады болган. Бурятияның Агинск автономнуг округунуң «Амар сайн» бөлүү 2-ги чергениң лауреады болган. «Амгы үениң хореографиязы» номинацияга Улан-Удэ хоорайдан тыва-алтай этнодэнс бөлүк 1-ги чергениң лауреады атка төлөтпиг болган. «Эң эки балет-мейстер» деп номинацияның тиилчекчизи — Эртине Конгар.

Нитиизи-биле түнчөп көөрге, уруглар хореографиязы уруг сайзыралды ап, чоннуң сонуургалын чаалап алганы илерээн.

Бистиң корр.

Дамдын Санчаевич КУУЛАР

Бо чылдың июнь 23-тен 24-түн дүзүнде үр аараанының соонда күш-ажылдың хоочуну, республиканың улус ажил-агыйының көскү ажилдакчызы Дамдын Санчаевич Куулар мөчээ.

Дамдын Санчаевич Куулар 1934 чылдың февраль 2-де Чөөн-Хемчик кожуунуң Шеми суму-зунуң Ак-Кара-Суг деп черге арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн.

Тываның көдээ ажил-агый техникумун дооскан соонда, Шеми суму-зунга ветеринар фельдшер болуп күш-ажылчы ажил-чорудулгазын 1954 чылда эгелээн. 1956 чылдан 1959 чылга чедир Чөөн-Хемчик кожуунуң «Искра» колхозунун ветеринария пунктузун эргелекчилеп ажилдаан.

1959-1960 чылдарда Дамдын Санчаевич Бажың-Алаак ортумак школазынга көдээ ажил-агыйның үндөзүннери башкылап база математика кичээлдеринге очулдурукчулап ажилдаан. 1960 чылдарның эгезинде Красноярскиниң башкы институтунче өөренип ки-

рип алгаш, ооң соонда Кызылдың башкы институтунче шилчидип алган.

1962 чылда Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл колхозтун даргазынга соңгуткан, республикага эң-не аныяк ажил-агыйның удуртукчузу болган. 1964 чылда Дамдын Санчаевични Чөөн-Хемчик районунун партия райкомунун инструкторунче шилчиткен. Ол-ла чылын «Большевик» совхозтун директорунга ажилдай берген, ол ажил-агыйны он чыл иштинде чедиш-кинниг удуртуп келген. Көдээ ажил-агыйның хөгжүлдөзүнге кириген салышкыны болгаш ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Д.С. Куулар Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаткан.

1974 чылда Улуг-Хем районунун күүсекчи комитетинин даргазынга соңгуткан, 1976 чылдан 1977 чылга чедир Чадаананың уксаажылдыг бүдүрүлгезинин начальнигинге, ооң соонда, Алдан-Маадыр совхозтун директорунга ажилдаан.

1980-1987 чылдарда Дамдын Санчаевич Чөөн-Хемчик кожуунун күүсекчи комитетинин даргазынга ажилдаан, 1987-1994 чылдарда Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң культура, чырыдышкын, кадык камгалалы болгаш административтиг органның килдизинин начальнигинге, ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында Тыва АССР-ниң чүдүлгө херектеринин талазы-биле Чөвүлелдин бүзүрөттирген төлээзинге, Тыва Республиканың Президентизинин оралакчызының секретариатының кол специализи болуп ажилдаан.

Ш.В.Кара-оол, С.И.Тен, Ш.С.Иргит, А.П.Дамба-Хуурак, И.В.Чучев, В.Ю.Урбан, В.А. Кочергин, К.А.Бичелдей, В.И. Ендан, В.О.Донгак.

Дамдын Санчаевич Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Дээди Совединиң Президиумунун Хүндүлел бижиктери-биле чаңгыс эвес удаа, юбилейлиг медальдар, «Күш-ажылдың хоочуну» медалы-биле шаңнаткан. Дамдын Санчаевич хөөмей ырын болгаш тыва чоннуң ырларының салым-чаянныг күүседикчизи, бот-тывынгыр уран чүүлүн талантылыг организатору чораан. 1970 чылда аңаа «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскаан.

Дамдын Санчаевич амыдыралга өөрүшкүлүг, чазык-чаагай, турсоруктуг болгаш талантылыг кижичораан. Кады ажилдап чораан эштери болгаш өнүктүрүс сагыш-сеткилинин бичезин, күш-ажылга ынаан болгаш ак сеткилдиг чоруу дээш аңаа ынак болгаш хүндүлөп чорааннар.

Күш-ажылдың хоочуну, Октябрь Революциязы орденниң эдилекчизи Д.С.Кууларның ады «20-ги чүс чылда Тыва Республиканың алдарлыг кижилери» деп алдын номче кирген.

Талантылыг болгаш харыскалгалыг удуртукчунуң, чаагай сеткилдиг болгаш принципалдыг, тергин үлегерлиг өг-бүлениң эр ээзиниң дугайында чырык сактышкын кезээ мөңгөдө артар.

Тыва Республиканың Чазаа Дамдын Санчаевич Кууларның чырык өртемчиден чарлып чорутканы-биле уругларынга, чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

«Тываавтоорук» эргелели дыңнадып тур

«Тываавтоорук» Тыва Республиканың Автомобиль оруктарының эргелели күрүнениң албан чери Абакан — Ак-Довурак автомобиль оруунуң 308 километринде Безымянный хемни кежилдир турар көвүрүгнүң озалондактыг байдалда турарын дыңнадып турар. Көвүрүггө чаңгыс талалыг шимчээшкенин чорудар база транспорт херекселдеринин деңизин 10 тоннага чедир кызыгаарлаан орук демдектерин ында тургускан.

Читкенин барымдаалааш...

Өвүр кожуунуң Хандагайты ортумак школазының Джамилия Өнер-ооловна Монгуштуң адынга 2007 чылда тывыскаан АА №000141 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Арбитраж судунун коллективи судтун даргазы Маргарита Дамдиновна Данзырынга, чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ооң ачазы республиканың күрүнө ажилдакчызы чораан

Дамдын Санчаевич
КУУЛАРНЫҢ

үр үеде аарааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

«Шын» солунуң редакциязы Тыва Республиканың Арбитраж судунун даргазы Маргарита Дамдиновна Данзырынга, чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ооң ачазы республиканың күрүнө ажилдакчызы

Дамдын Санчаевич
КУУЛАРНЫҢ

үр үеде аарааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң коллективи эргелелдин даргазының оралакчызы Геннадий Дамдинович Кууларга ооң ачазы

Дамдын Санчаевич
КУУЛАРНЫҢ

үр үеде аарааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-38, кол редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: нотициел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлөттүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделдида үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тыраж 9600. Чагыг 67. Номериң парламгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЬЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "ТываКредит".
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлатга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникацилар херектеринин талазы-биле камтылган Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинсон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпөй барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.